

ผลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง

พระพุทธศาสนามีอิทธิพลโดยตรงและโดยอ้อมต่อสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 ซึ่งเป็นช่วงที่สถาบันพุทธศาสนายังมีบทบาทสำคัญต่อชีวิตชาวไทย ก่อนที่อารยธรรมตะวันตกจะโคจรเข้ามาทดแทนบทบาทต่าง ๆ ของสถาบันพุทธศาสนาให้หมดไป อารยธรรมใดว่าพระพุทธศาสนามีผลต่อสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง ดังต่อไปนี้ คือ

ผลต่อสังคม

สามารถศึกษาอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อสังคมได้โดยพิจารณาจากบทบาทของวัด ที่ได้รับการสร้างและปฏิสังขรณ์ขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในช่วงนี้ ทั้งนี้เป็นเพราะความสำคัญของวัดต่อสังคม คือ

1. วัดเป็นแหล่งการศึกษา

วัดมีความสัมพันธ์กับราษฎรในการเป็นสถานที่ให้ความรู้แก่ชนทุกชั้นและทุกวัยในสมัยรัตนโกสินทร์ วัดเป็นศูนย์กลางปัญญาอย่างที่ไม่มียุคอื่นใดจะให้ความรู้ใคกว้างขวางเท่า เนื่องจากการศึกษาจำกัดขอบเขตการถ่ายทอดความรู้กันเฉพาะในตระกูลหรือถ่ายทอดกับเฉพาะในหมู่บ้านหรือราชสำนัก วัดจึงเป็นสถาบันที่ให้การศึกษาดังแต่ระดับต่ำสุดจนถึงระดับสูงสุด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดยเหตุที่รัฐบาลไม่ได้ให้การศึกษาย่างเป็นทางการยกเว้นแต่มีการตั้งโรงเรียน¹ ซึ่งเป็นการให้ การศึกษาแก่ประชาชนของรัฐ ที่ทำกันเฉพาะในวงแคบเท่านั้น วัตถุประสงค์จึงเป็นสถาบันที่ทำหน้าที่ให้ ความรู้แก่ประชาชนอย่างกว้างขวาง การศึกษาที่วัดจตุรพักตอาจแบ่งได้เป็นการศึกษาที่ให้แก่พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และประชาชนทั่วไป

1) การศึกษาที่ให้แก่พระสงฆ์

การศึกษาของพระสงฆ์อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ การศึกษาด้านปริยัติ (คัมภีร์) และการศึกษาด้านปฏิบัติ (วิปัสสนาธุระ) โดยทั้งสองประเภทมีความแตกต่างกัน คือ ประเภทแรกมุ่งศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและพุทธบัญญัติ ซึ่งเป็นการศึกษาทางทฤษฎี มีลักษณะ พิเศษ คือ ผู้ศึกษาต้องศึกษาภาษาบาลีเพื่อให้เข้าใจพระไตรปิฎก ส่วนประเภทหลัง คือ การนำ เอาทฤษฎีที่ได้รับจากการศึกษามาทดลองปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม มุ่งถือเอาการปฏิบัติกรรมฐานเป็น สำคัญ

¹โรงเรียนประเภทที่ให้การศึกษากฎาษฎร เริ่มในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยให้เจ้าพนักงานจตุรพักตอาหารและสารวัตรหาหน้เลี้ยงพระสงฆ์สามเณร และข้าราชการ ที่มานอน "ประจำช่อง" ในพระบรมมหาราชวัง จะบริจาตพระราชทรัพย์แจกคนชราและคนพิการ มีพระธรรมเทศนา และให้การสอนหนังสือ รวมทั้งวิชาการต่าง ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โรงเรียนเป็นสถานที่เลี้ยงขนมจีนน้ำยาแก่พระสงฆ์ ข้าราชการ และราษฎร ชายหญิง ตลอดจนเป็นสถานที่คึกคกมฎาษฎร คูรายละเอียตในหอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 (พ.ศ. 2333) เลขที่ 3, เรื่องตั้งโรงเรียนในวันมหาสงกรานต์. หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183 (พ.ศ. 2364) เลขที่ 2, ทรงมีพระราชศรัทธาให้ตั้ง ศาลาโรงเรียนเลี้ยงพระสงฆ์ อาณาประชาราษฎรในการพระราชพิธีตรุษหน้าวิคมมหาธาตุ และ สะพานตรงวังหน้า. หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 12 ตอนที่ 12, ให้ตั้งโรงเรียนในงานพระราชพิธีตรุษ.

การศึกษาพระปริยัติธรรม

ในสมัยแรกตั้งกรุงเทพมหานคร เห็นได้ชัดว่าเป็นระยะที่พยายามดำเนินรอยตามแบบอย่างเดิม การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมก็เช่นเดียวกัน มีการดำเนินการเรียนของพระสงฆ์ไปตามหลักสูตรเดิม คือ กำหนดการสอบเป็น บาเรียน ตรี โท เอก ในสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระสังฆราชมี จึงได้เปลี่ยนแปลงการสอบพระปริยัติธรรมให้ละเอียดยิ่งขึ้น โดยแบ่งเป็น 9 ประโยค ทั้งไกลกลางแล้วในบทที่ 3 แต่การสอนเป็นเปรียญไม่มีการกำหนดแน่นอนในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงกำหนดให้สอบพระปริยัติธรรม 3 ปีต่อครั้ง และไต่ถามมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5¹

หลักสูตรการสอบเป็นเปรียญ ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ถือว่าผู้ที่ได้เข้ามาเรียนตรีต้องแปลพระสูตร บาเรียนโท แปลพระสูตรและพระวินัย บาเรียนเอก ต้องแปลทั้งพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม² การเปลี่ยนมาเป็นการสอบแบบ 9 ประโยค สันนิษฐานว่ามีความประสงค์ให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน และอีกประการหนึ่ง การแบ่งย่อยการสอบให้ละเอียดขึ้น จะทำให้พระภิกษุสามเณรมีกำลังใจที่จะสอบได้เท่าขึ้นไปเรื่อย ๆ ไม่เหมือนกับแบบเดิมที่ต้องใช้ความพยายามกว่าจะได้เป็นเปรียญ หลักสูตรการเรียนพระปริยัติธรรมแบบใหม่ กำหนดการสอบดังนี้ คือ

ประโยค 1-3	แปล ธรรมบท	เทียบได้กับ	เปรียญจัตวา หรือเปรียญสามัญ
ประโยค 4	แปล มังคลัตถกที่ปเน้นตน	เทียบได้กับ	เปรียญตรี
ประโยค 5	แปล สารสังคห	เทียบได้กับ	เปรียญโท
ประโยค 6	แปล มังคลัตถกที่ปเน้นปลาย	เทียบได้กับ	เปรียญโท
ประโยค 7	แปล คัมภีร์ปฐมสมันตปิลาสาทิกาหรือสามัญ	เทียบได้กับ	เปรียญเอก สามัญ
ประโยค 8	แปล คัมภีร์วิสุทธิมรรค	เทียบได้กับ	เปรียญเอก มัชฌิมา

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงษาภาพ, "อธิบายเรื่องการสอนพระปริยัติธรรม," ประชุมพระนิพนธ์ ..., หน้า 244.

² เริง อรรถวิบูลย์, พิธีกรรมนิยมสงฆ์, หน้า 241.

ประโยค 9 แผล คัมภีร์สารัตถที่ปณี เทียบไคกับ เปรียญเอก อุกม¹

มีข้อน่าสังเกตุว่า การสอบพระปริยัติธรรมดังกล่าวนี้ เป็นการสอบของพระสงฆ์ไทย สำหรับหลักสูตรของพระมอญ แตกต่างออกไป เพราะพระมอญจะมุ่งศึกษาทางค่านพระวินัย จึงสอบ เฉพาะคัมภีร์ พระวินัยปิฎก กำหนดเป็น 3 ประโยค แล้วจึงเพิ่มเป็น 4 ประโยค คือ

ประโยค 1 แผล คัมภีร์อาทิกกรรม หรือ ปาจิตตีย์

ประโยค 2 แผล คัมภีร์มหาวรรค หรือ จุลวรรค เป็นเปรียญจตุทว่า เทียบเท่าเปรียญไทย 3 ประโยค

ประโยค 3 แผล คัมภีร์มุตกวินัยฉัยสังคหะ หรือ บาลิมุต เป็นเปรียญตรี เทียบเท่าเปรียญไทย 4 ประโยค

ประโยค 4 แผล คัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกา เป็นเปรียญโท เทียบเท่าเปรียญไทย 5 ประโยค²

การเรียนพระปริยัติธรรม ต้องเรียนภาษาบาลีและศึกษาพระไตรปิฎกไปพร้อม ๆ กัน เพราะจะต้องเข้าใจทั้งสองอย่าง เมื่อถึงเวลาสอบใช้วิธีสอบควยปากเปล่า ซึ่งมีผลเสีย คือ การสอบไคหรือตกของพระภิกษุสามเณรขึ้นอยู่กับผู้เป็นกรรมการสอบไคเป็นสำคัญ ดังเช่น กรณีของ พระมหาทอง หรือ พระธรรมภาณพิลาศ วัดประยูรวงศ์ ในสมัยต่อมา ไคเขาสอบแปลเป็นเปรียญ แต่ทำให้พระวชิรญาณ และพระพุทโธสมาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ต้องช้คใจกันเพราะต่างยึดมั่น

¹พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ), โบราณศึกษา, (พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, 2515), หน้า 54. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต. หลวงบรรหารศุภวาท ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร 6 มี.ค. 2515. และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์นาฎาพ, ประชุมพระนิพนธ์ ..., หน้า 241 - 3.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์นาฎาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 244. ไทรายละเอียดเกี่ยวกับหลักสูตรที่ใช้สอบ การสอบ สถานที่สอบ วิธีสอบ และฤกษ์สอบ.

การแปลกับคนละแบบ ทำให้หม่อมทองไม่ทราบว่าแปลใหญ่ใจผู้ใดที่ อย่างไรก็ตาม การสอบแบบนี้มีผลใหญ่สอบมีความกลาหาญ และต้องเตรียมตัวมาอย่างดี เพราะไม่ทราบว่า คณะกรรมการจะซักถามอย่างไร จะต้องมีไหวพริบปฏิภาณในการสอบมาก

รายละเอียดเกี่ยวกับการสอบพระปริยัติธรรม จะเห็นได้จากหลักสูตรในสมัยรัชกาลที่ 3 ช่วง 5 ปีสุดท้ายก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต สถิติในปี 2388 มีวัดที่พระสงฆ์เข้าสอบทั้งหมด 20 วัด รวม 206 รูป สอบได้ 73 รูป สอบตก 133 รูป ในจำนวนนี้มี การสอบของพระมอญ 7 วัด ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เป็นเปรียญ 7 รูป อาจเปรียบเทียบการสอบพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ระหว่าง พ.ศ. 2388 และ พ.ศ. 2393 ได้ดังนี้ คือ

ตารางที่ 1 จำนวนพระสงฆ์ที่สอบพระปริยัติธรรมไทยและตก พ.ศ. 2388 และ พ.ศ. 2393

พ.ศ.	จำนวนวัด	จำนวนพระ	สอบได้	สอบตก	คิดเป็น
พ.ศ. 2388	20	206	73	113	34.76
พ.ศ. 2393	20	106	48	58	45.28

ที่มา: หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เลขที่ 304, บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบไล่พระไตรปิฎก จ.ศ. 1207. และ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 189 ตอน 1, บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณรสอบเปรียญธรรม มีพระนามและนามพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นประธานในการสอบ และพระเถระผู้ใหญ่ที่เป็นแม่กองคานเหนือและคานใต้ นอกจากนี้มีรายชื่อพระเปรียญเก่าและใหม่ทีสอบได้ 20 วัด ในปี จ.ศ. 1212.

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 87 - 88.

สำหรับใน พ.ศ. 2386 มีสามเนรที่ส่งเข้าสอบทั้งหมด 14 องค์ จาก 9 วัด ปรากฏว่า สอบตกหมดไม่ได้เป็นเปรียญเลย แต่มีสถิติของสามเนรที่สอบสุตรมูลกัจจายนะได้ ระหว่าง พ.ศ. 2366 - 2387 เป็นเวลา 23 ปี มีพระสงฆ์เข้าสอบจาก 94 วัด สอบสุตรมูลกัจจายนะ 743 รูป เฉลี่ยแล้วมีสามเนรสอบได้ปีละประมาณ 30 รูป¹

ระเบียบการสอบในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 จะแบ่งกรรมการสอบออกเป็น 3 กอง คือ 1. ผู้เป็นประธานในการสอบ 2. แมกองค์านเหนือ 3. แมกองค์านใต้ ใน พ.ศ. 2393 อันเป็นที่สุดท้ายที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงครองราชย์มีประธานในการสอบ 4 องค์ คือ พระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุสิตขันทร เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่น และพระวชิรญาณเถระ นอกจากนี้มีแมกองค์านเหนือและใต้ คานละ 18 รูป รวมเป็น 40 รูป ล้วนแต่เป็นพระราชาคณะทั้งสิ้น²

มีข้อน่าสังเกตว่า การเรียนพระปริยัติธรรมไม่ใช่เฉพาะพระสงฆ์สามเนรเท่านั้น ที่เรียน เพราะปรากฏว่าคฤหัสถ์ที่มีอายุระหว่าง 11 - 19 ปี ได้เข้าเรียนพระปริยัติธรรมด้วย อาจทราบอัตราส่วนระหว่างผู้เรียนและผู้สอนพระปริยัติธรรมใน พ.ศ. 2391 ได้ดังนี้ คือ

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 304, บัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเนรวัดต่าง ๆ เล่าสุตรมูลกัจจายนะ ตั้งแต่สนธิถึงการก จักเป็นชั้นเอก โท ศรี ทรงถวายไทยทานรายเดือนรายปี. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 6 ตอน 14, ทรงบำรุงพระและสามเนรที่เล่าสุตรจำได้.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 189 ตอน 1.

ตารางที่ 2 อัตราส่วนระหว่างผู้เรียนและผู้สอนปริยัติธรรม ใน พ.ศ. 2391

ชื่อวัด	ผู้สอน	พระสงฆ์	สามเณร	คฤหัสถ์
วัดบวรนิเวศ	24	51	28	49 ¹
วัดเครือวัลย์	5	23	4	15
วัดบรมนิวาส	2	8	6	9
วัดคอกไม้	4	10	6	7
วัดสี่สี	2	6	2	1
วัดเขมาภิรตาราม	1	1	2	—
วัดไชยพุกขมาลา	1	1	2	—

ที่มา: หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหรัญชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 183, บัญชีรายชื่อพระภิกษุ สามเณร สอบพระปริยัติธรรม เป็นรายชื่อพระภิกษุสามเณรผู้เรียนพระปริยัติธรรม และชื่ออาจารย์ผู้สอนทั้งคฤหัสถ์ และบรรพชิตวัดบวรนิเวศ

สถิติข้างต้นเป็นรายละเอียดของวัดฝ่ายธรรมยุต พ.ศ. 2391 ซึ่งเป็นปีที่พระวชิรญาณเถระเป็นประธานในการสอบพระปริยัติธรรม วัดธรรมยุตมีการตื่นตัวในการเรียนการสอบมาก แม้แต่พระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาอยู่ที่วัดบวรนิเวศก็เป็นผู้สอนและเรียนพระปริยัติธรรมด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ในจำนวนนี้เป็นพระผู้บอกพระปริยัติธรรมลังกา 3 รูป และพระสงฆ์สามเณรลังกาที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรม 20 รูป

ผลของการศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ที่ผู้เรียนและรัฐ เพราะผู้ที่เรียนได้เป็นเปรียญจะได้รับ
การยกย่องในสังคม และผู้ที่ได้เป็นถึงพระราชคณะ สามารถเขาทำงานอยู่กรมไหนก็ได้ ถ้าหาก
สึกออกมารับราชการ¹ ส่วนรัฐได้รับประโยชน์ คือ ได้ผู้มีความรู้เขามาทำงาน เมื่อถึงสมัยรัชกาล
ที่ 4 มีปัญหาอยู่ว่าพระสงฆ์ใดที่เฝ้าปากคัวกับเจ้านาย ชุมนางในกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงกำหนดให้ผู้ที่เรียนมาจากวัดจะทำงานได้ในกรมลูกขุน กรม
อาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการี เท่านั้น² ซึ่งเป็นกาหนดขอบเขต
การทำงานของพระสงฆ์ที่สึกออกมามากกว่าสมัยรัชกาลที่ 3

ข. การปฏิบัติธรรม

การปฏิบัติธรรมมีความสำคัญควบคู่กับการศึกษาด้านปริยัติธรรม ในสมัยสุโขทัย มี
วัดธรรมาวาสปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยหลายแห่ง เช่นเกี่ยวกับการสร้างวัดธรรมาวาส ในสมัยอยุธยา
และธนบุรี³

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2,
หน้า 173.

² พระราชปุจฉาในชั้นรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, หน้า 142 - 5.

³ พระสงฆ์ซึ่งบำเพ็ญวิปัสสนาธุระ ย่อมพอใจอยู่แต่ในที่สงัด ไม่ชอบอยู่วัดในบ้านเมือง
จึงได้นามว่าเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมาวาส ในกรุงศรีอยุธยา มีวัดสำหรับพระสงฆ์ฝ่ายธรรมาวาส คือ
วัดประคู้ วัดทรงธรรม วัดศรีอโยธยา วัดไชยวัฒนาราม เป็นต้น ในสมัยกรุงธนบุรี มีวัดราชสิทธิ์
(วัดพลับ) วัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) วัดสระเกศ เป็นต้น คุรายละเอียดใน น.ณ.ปากน้ำ,
ศิลปในกรุงเทพมหานครภาคแรก, (กรุงเทพมหานคร: โอเคเอ็นส์โตร์, 2521), หน้า 232.

เมื่อตั้งกรุงเทพฯ ขึ้น สิ่งที่น่าสนใจให้เห็นความเลื่อมใสของการปฏิบัติธรรม คือ การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอาราธนา พระอาจารย์สุก วัดท่าหอย ริมคลองคูจาม เขตกรุงเก่า มาตั้งเป็นพระราชาคณะที่พระญาณสังวรเถระ โดยเหตุที่สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นผู้ที่ทรงคุณในทางวิปัสสนาธุระ

คติการบวชเรียนของเจ้านาย รวมทั้งบรรดาสามัญชน ที่เข้ามาศึกษาอยู่ในพระพุทธศาสนา ในระยะสั้น มักจะเรียนการปฏิบัติธรรม เนื่องมาจากเป็นการบวชในระยะสั้น ๆ เพียง 1 - 2 พรรษา จึงไม่สามารถจะเรียนค่านปริยัติธรรมได้ เพราะผู้เรียนปริยัติธรรมจะต้องเสียเวลาในการเรียนภาษาบาลีก่อนหลายปีจึงจะเชี่ยวชาญ ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมจึงเหมาะสมสำหรับการบวชชั่วคราว ดังจะพบว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณ ในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2367 ก็เสด็จจำพรรษาอยู่ที่วัดสมอราย¹ ซึ่งเป็นวัดที่เชี่ยวชาญในการปฏิบัติธรรม เนื่องจากไม่ได้ตั้งพระทัยจะผนวชนาน แต่เมื่อเหตุการณ์บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป จึงทรงหันมาศึกษาค่านปริยัติธรรมในวัดมหาธาตุ อีกประการหนึ่งถือกันว่า ถ้าปฏิบัติธรรมได้อย่างชำนาญจริง ๆ แล้ว อาจจะได้อำนาจ อิทธิฤทธิ์ อภินิหาร นอกเหนือจากความสงบที่ใคร่รับ และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการต่อสู้ได้ อันเป็นวิชาที่ชายไทยในสมัยรัตนโกสินทร์สนใจ เป็นพื้นฐานอยู่แล้ว เพราะชายไทยต้องทำหน้าที่เป็นทหารออกสงครามเสี่ยงความตายอยู่เสมอ จึงต้องอาศัยสิ่งเหล่านี้เป็นที่พึ่งค้ำก้ำดั่งใจ

ในสมัยรัชกาลที่ 2 มักจะเป็นที่กล่าวกันเสมอว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่สนใจในค่านอื่นใดนอกจากค่านวรรณกรรมและศิลปกรรม สำหรับการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้พบหลักฐานจากจดหมายเหตุและประวัติที่ว่า แม้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะไม่ได้มุ่งการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในค่านพระธรรมวินัย และการสร้างวัด แต่ปรากฏว่า พระองค์ทรงให้การสนับสนุนในค่านการปฏิบัติธรรม² สันนิษฐานว่าสาเหตุที่ทรงให้

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า 6.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183 (พ.ศ. 2364), เล่มที่ 7, รายชื่อพระสงฆ์บอกพระกรรมฐานในกรุงและหัวเมือง.

ความสนใจในค่านี เพราะเมื่อทรงกรมเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้บรรพชาอุปสมบทอยู่
 วัดสมอราย¹ โดยมีพระปัญญาพิศาลเถระเป็นอาจารย์ถวายการอบรมสมณะวิปัสสนาแก่พระองค์
 เป็นเวลานาน 1 ปี กวญเหตุนี้จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงใส่พระทัยในการ
 ปฏิบัติธรรม จากประวัติวัดอัมพวันกล่าวไว้ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีพระอาจารย์ช้อยตา อยู่วัดอัมพวัน
 มีความชำนาญในการปฏิบัติสมถกรรมฐานมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีความ
 เลื่อมใสถึงกับอาราธนาให้ไปสอนสมถกรรมฐานเป็นประจำ³ นอกจากนี้ยังได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระ
 ญาณสังวร (สุก ไก่เดือน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช⁴ ระหว่าง พ.ศ. 2362 - 2365
 ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงไปจากประเพณีเดิมที่จะตั้งสมเด็จพระสังฆราชจากพระราชาคณะในฝ่ายคันถธุระ
 ซึ่งมักเชี่ยวชาญในการปกครอง มาเป็นตั้งพระจากฝ่ายวิปัสสนาธุระขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชแทน
 นับว่าเป็นครั้งแรกตั้งแต่ตั้งกรุงเทพฯ มา ย่อมสะท้อนให้เห็นแนวพระราชดำริในการฟื้นฟูพระพุทธ
 ศาสนาของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นพระกรรมาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัย กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ เมื่อ
 ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ นอกจากนี้ยังเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะพบว่าพระตำหนักจันทร์ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อคราวเสด็จประทับวัดพลับ อันเป็นที่สถิต
 ของสมเด็จพระญาณสังวร มาจนถึงปัจจุบันนี้

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า
 180 - 181.

² สุชีพ ปุญญานุภาพ, "การปฏิบัติธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์," ราชประดิมรัฐศึกษานุกรณ,
 15(นวกะ 2508): 180 - 181.

³ กรมการศาสนา, "วัดอัมพวัน อ.บางกอกน้อย กทม., "แบบสำรวจข้อมูล

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 130.

สำหรับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ใ้ให้ความเคารพมื่อพระผู้เซี่ยวชาญในการปฏิบัติธรรมกัวย
ถึงปรากฏว่า ท่านขรัวแกว ฦเซี่ยวชาญคานวิปัสสนาและโหราศาสตร์ ใ้เป็นผู้สอนลูกหลานใน
ตระกูลบุนนาค¹ จะพบเจคัยของท่านขรัวแกวที่ยังคงปรากฏเป็นอนุสรณ์ในวัดประยูรวงศาวาส
มาจนถึงทุกวันนี้

รายละเอียดในการปฏิบัติธรรม

ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีวัดหลวงและวัดราษฎร์ที่มีอาจารย์สอนกรรมฐานทั้งหมดประมาณ
70 วัด ในกรุงเทพฯ มี 29 วัด และในหัวเมืองมี 41 วัด² จำนวนพระภิกษุที่ใ้รับการแต่งตั้ง
ใ้เป็นผู้ออกกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. 2364 มีทั้งหมด 76 รูป อยู่ในกรุงเทพฯ 33 รูป และอยู่ใน
หัวเมือง 43 รูป อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบกับในสมัยรัชกาลที่ 3 จะพบว่า ใน พ.ศ. 2387
มีวัดหลวงปฏิบัติกรรมฐานในกรุงเทพฯ อยู่ 53 พระอาราม³ การที่ปรากฏมีวัดปฏิบัติธรรมใน
กรุงเทพฯ มากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงใ้ความสำคัญ
ของการปฏิบัติควบคู่ไปกับการเรียนปริยัติ ดังจะพบว่า ทรงสร้าง "คณะกุฎิ"⁴ ขึ้นในวัดต่าง ๆ
ที่ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ แม้เจ้านายที่สร้างวัดขึ้นก็มักจะใ้ความสำคัญในการศึกษาทั้ง 2 คำนนี้

¹พอ.คำเนียร เลขะกุล "วัดพิชัยญาติการาม," สตรีสาร 8(มีนาคม 2498): 94.

²ห้องสมุดศิริญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183 (พ.ศ. 2364) เลขที่ 7,
มีพระบรมราชโองการว่าควยเรื่องโปรดเกล้าฯ ซึ่งใ้ให้อาราธนาพระสังฆราช และพระภิกษุสงฆ์
ฝ่ายวิปัสสนาธุระผู้บอกรับมีฐาน ณ วัน 3 ๘ 2 คำ ปีมะเส็ง ตรีศก.

³ห้องสมุดศิริญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 7
ตอนที่ 1, ถวายเทียนเพิ่มเติมแก่พระสงฆ์ที่นั่งภาวนาธรรมรักษารามณ์ในพระอารามหลวง 53
พระอารามตลอดไตรมาศ.

⁴คณะกุฎิเป็นกุฎิสำหรับพระภิกษุที่ปฏิบัติกรรมฐานโดยเฉพาะ.

ควบคุมกันไป ดังตัวอย่างของเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรานุรักษ์ ทรงสร้างวัดรังษีสุทธาวาสขึ้นใน พ.ศ. 2366 ไทอาราธนาพระมหาอุบายคันทนุระมาเป็นอุปการของวัด และควบคุมการศึกษาค่านพระปริยัติธรรม ในขณะที่ทรงอาราธนาพระมหานาค มาเป็นพระอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระ¹

ปรากฏว่า มีวัดบางวัดที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นวัดกรรมฐานโดยตรง เช่น พระวชิรญาณ ทรงสร้างวัดบรมนิวาสเพื่อเป็นสถานที่ปฏิบัติกรรมฐาน² และกรมหลวงรักษนเรศ ได้มีบัญชาการให้เจ้ากรมปลัดข้าสร้างวัดเพลงขึ้นเพื่อให้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม และเป็นสถานที่รวบรวมพระวิปัสสนาจารย์ที่กระจัดกระจายอยู่³

วัดที่มีชื่อเสียงในการปฏิบัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ คือ วัดพลับ (วัดราชสิทธิาราม) วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) วัดเงินบางพรหม (วัดรัชฎาธิษฐาน) และวัดสมอแดง (วัดเทพราชกฤษ) ⁴ กฎเกณฑ์การปฏิบัติของวัดที่มีชื่อเสียงเหล่านี้ค่อนข้างจะเคร่งครัด กล่าวคือ วัดจะตั้งอยู่ห่างไกลจากพระนครพอสมควร มีสภาพที่กว้างมีต้นไม้ใหญ่ในวัด และมีข้อบังคับไม่ให้มีการตัดต้นไม้ ฉะนั้นวัดจึงมีความวิเวกเหมาะสำหรับปฏิบัติธรรม แต่พระจะต้องช่วยทำความสะอาดวัด กวาดลานวัดเอง เพราะไม่มีศิษย์วัด

วัตรปฏิบัติของพระปฏิบัติธรรม คือ ออกไปบิณฑบาตรในพระนคร กลับมาฉันภัตตาหารพร้อมกัน โดยแบ่งเฉลี่ยอาหารที่ไ้มา หลังจากนั้นจึงเจริญสมณธรรมโดยเคร่งครัด⁵ สำหรับ

¹ จารึกหินอ่อนในพระอุโบสถวัดรังษีสุทธาวาส.

² พอ.คำเนียร เลชะกุล, "วัดบรมนิวาสวรวิหาร," สตรีสาร 8(มีนาคม 2498): 92.

³ เอกสารของสำนักปฏิบัติธรรมวัดเพลงวิปัสสนา ถ.จรัลสนิทวงศ์ อ.บางกอกน้อย กทม.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส,

⁵ เรื่องเดียวกัน.

หลักในการปฏิบัติธรรมทำกรรมฐานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มุ่งในการปฏิบัติแบบสมณะ¹ หรือ

¹ คุราวละเอียดยใน บรรจง ปญญาโช (สำอังก์ สุขมีทรัพย์), พระจริยาวัตร การปฏิบัติกรรมฐานของสมเด็จพระสังฆราชญาณสังวร (สุข โกเถื่อน), (กรุงเทพมหานคร: อักษรกิจ, 2518).

สมณะ คือ การปฏิบัติธรรมโดยยึดอารมณ์ของสมถกรรมฐาน 40 อย่าง โดยแบ่ง ออกเป็น 7 หมวด คือ

1. หมวดกสิณ มี 10 อย่าง คือ ถือเอา คิน นำ ไฟ ลม สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว อากาศ แสงสว่าง เป็นอารมณ์
2. หมวดกอสูกะ 10 อย่าง คือ ถือเอาสิ่งเหล่านี้เป็นอารมณ์ คือ 1. ซากศพที่ ขึ้นพอง 2. ซากศพที่มีสีเขียว 3. ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหล 4. ซากศพที่ซากเป็นทอน 5. ซากศพที่ถูกสัตว์กัดขาดวิน 6. ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจาย 7. ซากศพที่ถูกฆ่าตาย 8. ซากศพที่มีโลหิตไหลออกอยู่ 9. ซากศพที่มีหมูหนองไหลออกมา 10. ซากศพที่มีโครงกระดูก
3. หมวดกอนุสสติ มี 10 อย่าง คือ 1. พุทธานุสสติ 2. ธัมมานุสสติ 3. สังฆา นุสสติ 4. สีลานุสสติ 5. จาคานุสสติ 6. เวทนานุสสติ 7. อุปสมานุสสติ 8. มรณา นุสสติ 9. กายคตาสติ 10. อาณานุสสติ
4. หมวดกอปมัญญา มี 4 อย่าง คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
5. หมวดกสัจญา คือ อาหารเวปฏิกูลสัจญา พิจารณาอาหารโดยความเป็นของปฏิกูล
6. หมวดกธาตุ คือ กำหนดพิจารณาธาตุ 4 คือ คิน นำ ไฟ ลม
7. หมวดกอรุป

7.1 เพ่งความว่างเปล่าไม่มีที่สุด	7.3 เพ่งความไม่มีอะไรเป็นที่สุด
7.2 เพ่งวิญญานไม่มีที่สุด	7.4 เพ่งความมีสติญาณก็ไม่ใช่

คุราวละเอียดยใน พระเทพสิทธิมนี, คำถามคำตอบเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน, (มปท, หน้า 19.

เริ่มควยสมถก่อนแล้วจึงค่อยวิปัสสนา¹ เนื่องจากการปฏิบัติแบบสมถกรรมฐานมีวิธีการที่ง่ายกว่า การปฏิบัติวิปัสสนา เหมือนกับการเรียนอย่างง่ายไปหายากตามลำดับ ส่วนการปฏิบัติแบบวิปัสสนา กรรมฐานนั้น ผู้ที่เรียนแบบสมถกล่าวว่า เป็นการข้ามขั้นตอนไป² อีกประการหนึ่ง เป็นที่เชื่อกันว่า การเรียนสมถกรรมฐานทำให้ปฏิบัติโคณฑิปาฏิหารย เป็นเครื่องล่อให้มีผู้สนใจปฏิบัติสมถกรรมฐาน จึงสันนิษฐานว่า การปฏิบัติแบบสมถะ จะเป็นที่ยอมรับกันในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังจะเห็นได้จาก แนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของสมเด็จพระญาณสังวร (สุก โกเถื่อน) กล่าวกันว่า สมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ ทรงเจริญเมตตาอย่างมากจนกระทั่งสามารถทำให้โกปลาเชื้องโคเหมือนโกบ้าน

¹วิปัสสนา แปลว่า เห็นแจ้ง หมายความว่า เห็นปัจจุบัน เห็นรูป นาม เห็นพระไตรลักษณ์ และเห็น มรรค ผล นิพพาน มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ในมหาสติปัฏฐานสูตร อัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร อาทิตยปริยายสูตร ว่าควยวิปัสสนา เช่น ในพระไตรปิฎกเล่ม 20 หน้า 78 กล่าวว่า วิปัสสนา ภิกขเว ภาวิตา วิมุตตมฺกุโภติ ปญญา ภาวิตี ปญญา ภาวิตา กิมุตตมฺกุโภติ ยา อวิชชา ส่า ปหียติ แปลว่า คุณอนมฺเห็นภัยในวัฏฏสงสารทั้งหลาย บุคคลเจริญวิปัสสนาเพื่อประโยชน์อะไร เพื่อปัญญา ปัญญาที่บุคคลอบรมมาแล้วเพื่อประโยชน์อะไร เพื่อละอวิชชา

การเอาสมถกรรมฐานเป็นยานพาหนะนำไปสู่วิปัสสนา แล้วเอาวิปัสสนาเป็นทางนำไปสู่มรรค ผล นิพพาน ต่อไป เรียกว่า สมถยานิก หมายความว่า ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนโคธานแล้วเอาธานเป็นบาทเจริญวิปัสสนาต่อไป สามารถจะบรรลุผล นิพพานได้ แต่ถ้าไม่เจริญวิปัสสนาต่อไป ก็ไม่มีโอกาสที่จะบรรลุ มรรค ผล นิพพานได้

ในพระไตรปิฎกกล่าวว่า การเจริญสมถะนั้นไม่สามารถหลุดพ้นทุกข์ได้ นอกจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น ดังคาถาบาลีที่ว่า เอกายโน อยิ ภิกขเว มคฺโค สุตตานิ วิสุทฺธิยา แปลว่า คุณรหฺนเห็นภัยในวัฏฏสงสารทั้งหลาย ทางสายนี้เป็นทางสายเอก คือ เป็นทางเส้นเดียว เท่านั้นที่เป็นไปพร้อมเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อค้ำความเศร้าโศกปริเวทนาการต่าง ๆ เพื่อค้ำความทุกข์ทางกาย ทางใจ เพื่อบรรลุ มรรค 4 เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน.

ดูรายละเอียดในพระเทพสิทธิมนี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

²สัมภามณิ พระครูสังฆรัก, พระภิกษุวัชรพลสิทธิธาราม, 5 มกราคม 2523.

เพราะตามปกติธรรมดา ไก่ป่าจะร้องไว้มากจนไม่มีใครจับได้ ฉะนั้นการที่ไก่ป่าเชื่องได้นี้จึงเป็น
คุณวิเศษประการหนึ่ง¹

อย่างไรก็ตาม การศึกษาของพระสงฆ์ไม่ได้กำหนดขอบเขตอยู่เฉพาะการเรียนคัมภีร์ปริยัติ
และปฏิบัติเท่านั้น ปรากฏว่า พระภิกษุสามเณรมีความสามารถในการประกอบอาชีพคหบดี
เพราะพระสงฆ์ได้แสดงความสามารถในการเป็นช่างเขียน ช่างปั้น เป็นผู้ช่วยช่างหลวงหรือ
ควบคุมงานการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัด เป็นต้น

¹จากบันทึกของพระนิมิตรอักษร (พุทธ เสนาลักษณ์) บุคคลร่วมสมัยเดียวกับสมเด็จพระ
พุทธอาจารย์ (โต) วัดระฆัง โศกกล่าวว่า มีพระภิกษุที่ทรงคุณทางญาณ สามารถปฏิบัติธรรมจน
หยั่งรู้เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อยู่ 13 รูป คือ

1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร
2. ขรัวจากสัพพัญญู วัดภาณุรังษี บางพลูใน
3. ขรัวคลุ้มโปง วัดคึกคัก หลังวัดอรุณราชวราราม
4. ขรัวแกน โศกขาม วัดในคลองบางซื่อ
5. ขรัวเขียว วัดบางละมุกโต ตรงข้ามบางโพธิ์
6. เจ้าคุณธรรมกิตติ วัดรังษีสกุทวาศ
7. อาจารย์เตา วัดสุนทรธรรมทาน นางเลิ้ง
8. เจ้าคุณจันทโหมคุณมณี วัดมกุฏกษัตริยาราม
9. ทานอาจารย์เหม วัดเทพากร บางพลู
10. สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต) วัดระฆัง
11. สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (เขียว) วัดราชาธิวาส
12. พระอาจารย์โพธิ์ วัดเทพนารี บางพลู
13. อาจารย์ยอด วัดสุนทรธรรมทาน นางเลิ้ง

ดูรายละเอียดใน บันทึกของพระนิมิตรอักษร (พุทธ เสนาลักษณ์), อ้างถึงใน ฉันทิชัย, สมเด็จพระ
พุทธอาจารย์ (โต) เล่ม 1, หน้า 155 - 156.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงขึ้นครองราชย์ ทรงมีพระราชดำริสัไว้ทุกทั่ว
 ในกรุงเทพฯ และหัวเมือง จกบััญชีพระสงฆ์ที่เป็นช่างทองรูปพรรณ ช่างเงิน ช่างหุงทอง ช่าง
 คีเหล็ก และพระสงฆ์ ที่เล่นแร่แปรธาตุนำมาส่งให้รัฐ เพื่อที่ว่าเมื่อมีความต้องการช่างสำหรับ
 สร้างพระพุทธรูปหรือพระเจดีย์ จะไค "นิมนต์พระสงฆ์สามเณรที่มีฝีมือมาช่วยกันทำคั้งที่เคยปรากฏ
 มาแล้วในสมัยก่อน"¹ ย่อมแสดงให้ เห็นว่าพระสงฆ์เป็นผู้ที่มีความรู้ในวิชาชีพ แต่ไม่ปรากฏ
 รายละเอียดในการ เรียนการสอนวิชาชีฟดังกล่าว เหมือนกับการที่วัดให้การศึกษาคานคินนธธุระและ
 วิปัสสนาธุระ มีหลักฐานบางอย่าง เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงกล่าวว่ววิชาช่าง
 เป็นวิชาที่สอนกันใไว้ค² จึงสันนิษฐานว่าพระภิกษุรูปใคมีความสามารถในคานคิก็จะมีผู้มาฝากตัว
 เป็นลูกศิษย์³ การที่พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนศิลปวิชาการต่าง ๆ นอกเหนือจากการเรียนคาน
 ปรียัติและปฏิบัติแล้ว จะเห็นตัวอย่างจากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
 เมื่อครั้งยังไม่ไคทรงผนวช ทรงทรงศึกษา "คชกรรมศาสตร์ อัฐศาสตร์ และยุทธิพิชัยสงคราม
 จากพระอาจารย์ผู้ใหญ่อันทรงคุณพิทยประ เภทนั้น ๆ ยอดเยี่ยมในสมัยนั้น มีสมเด็จพระพุท (ขุน)
 และเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) เป็นอาทิ"⁴

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404, หน้า 37 - 38.

² หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุ เลขที่ 23, พระบรมราชาธิบายเรื่องจิตรกรรมที่เขียน
 ในพระอุโบสถวัดทองนพคุณ.

³ น.ณ. ปากน้ำ, ศิลปไทยตามวัด, คำน่า. ตัวอย่างพระสงฆ์ที่ปรากฏชื่อเสียง คั้งเช่น
 พระอาจารย์นาค วัดพุทไธสวรรค ในสมัยรัชกาลที่ 1 สร้างหอไตรวัดระฆัง พระอาจารย์ถุทธิ
 วัดในเมืองเพชรบุรี ไคสลักหนังใหญ่ ชุกพระนครไหว พระเทวภินิมิต เขียนตำราลายไทย
 อันเป็นฉบับมาตรฐาน และ ขวอินโขงเป็นผู้มีชื่อเสียงในคานจิตรกรรม เป็นต้น

⁴ กรมพระนราธิปประพันธ์พงษ์, "ประคิษฐานพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย," ใน
 วชิรญาณวงศ์ 2507, (พระนคร: ไชยวัฒน์, 2507), หน้า 94.

พระสงฆ์ที่เขามาบวชเรียนในวัดหรือสำนักต่าง ๆ ใ้ประกอบอาชีพเป็น หมอยา หมอนวด หมอคู่ ซึ่งปรากฏเป็นกฎหมายห้ามปรามในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่ไม่สามารถจะขจัดหน้าที่นี้ของพระไปได้ใน โวาทานุศาสนีย์ ไ้กล่าวถึงอาชีพของพระสงฆ์ว่ามีการเรียนการสอน วิธีทำน่ายทวยทุกสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ คือ ทำนaylorค้ใหญ่และนaylorสู่มาค อุกาบาด พระอาทิตย์ พระจันทร์ แ่นคินไหว เสียงฟ้า ฝน ความฝน ลางนิมิตร ทำนaylorสถานที่ตั้ง บ้าน เรือน ไร่นา เรียนวิธีเรียกสัตว์ที่มีพิษ คือ งู ตะเข็บ แมลงป่อง ทำนaylorลักษณะของคนและสิ่งของ คือ แก้ว ฝา ไมเท้า ศาสตราวุธ ลักษณะของ เด็ก ผู้ใหญ่ หญิง ชาย ทาส ทาสี ช่าง มา โค กระบือ แพะ แกะ เป็นต้น หรือทำนaylorวาของจะถูกจะแพง ในฤกษ์ไ้ยอมในการออกสงคราม และ ทำนaylorผลวาจะแพหรือชนะ ตลอดจนฤกษ์ในการทวงหนี้ ฤกษ์นี้ นอกจากนี้ วัดยังสอนให้เรียน กาศย์ โคลง กลอน ฉันท์ วิธีผูกเสน่ ทำไสยศาสตร์ เสคาะเคราะห์ เป็นต้น ยอมแสดงว่า วัดเป็นศูนย์กลางที่ไ้ความรู้ทั้งวิชาการทางโลกและทางธรรม แลวแต่ผู้ใดจะสนใจศึกษาในสิ่งไหนก็ไ้

2) การศึกษาที่ไ้แก่เด็กชายไทย

จาก "สุบินกุมาร" วรรณกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ไ้ เป็นแบบเรียนของเด็กชายไทย ช้ไ้เห็นว่า เป็นประเพณีนิยมที่ไ้ให้เด็กชายบวช เป็นสามเณร โดยถือวาเป็นบุญกุศลที่ไ้ช่วยเหลือพ่อแม่ไ้หากทำอกุศลกรรมถึงตกนรก ก็จะช่วยไ้พ้นจากนรก² เพราะฉะนั้น เด็กชาย

¹ ุรายละเอียดใน หองสมุดควชิรญาณ, ธรรมคดี หมุพระวินัยแปลรอย เลขที่ 85 ุ 107 มัคที่ 90.

² สุบินสำนวนเกา วรรณกรรมของกวีชาว เมืองนครศรีธรรมราช, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2520), หน้า 178. และ สังฆราช ปาลเลกซ์, เลาเรื่องเมืองไทย, หน้า 207.

แม่แต่พระโอรสก็ตองผนวช เป็นสามเณร¹ ส่วนเด็กที่ไม่ได้บวช เป็นสามเณรก็นิยมส่งไปอยู่กับ
พระสงฆ์²

ถ้าจะประเมินผลในแง่ความสำเร็จผลทางการศึกษาที่วัดให้กับเด็กชายไทย ในด้าน
การรู้หนังสือ คงจะไม่ไค่ดลมากนัก เพราะเด็กที่นำไปไว้วัดจะได้รับการสอนหนังสือวันละเล็ก
ละน้อยเท่านั้น และบางวันอาจจะไม่ไค่สอนเลยก็เป็นไค่ จากนั้นก็ของสังฆราชปาลเลกซ์ พบว่า
เด็กที่อยู่วัดมานานถึง 8 - 10 ปี จะมีเพียง 20 เปอร์เซ็นต์เท่านั้นที่อ่านหนังสือออก และ 10
เปอร์เซ็นต์เท่านั้นที่เขียนหนังสือไค้³

แต่ถ้าพิจารณาในแง่วัตถุประสงค์ของการศึกษาแล้ว นับว่าวัดประสบความสำเร็จ
เพราะเป้าหมายการศึกษาในสมัยนี้ ไม่ไค่มุ่งไค่ความสำคัญในเรื่องความรู้ทางโลกเลย กลับ
กล่าวว่า "วิชาการสำหรับโลก หาแก่นสารมิไค่ และเรียนเอาควยสัญญาว่าเป็นสาร ก็ถึงมหา
พิณาศันมากมือปมทุกจัน"⁴ การศึกษาจึงมุ่งทำให้เกิดปัญญาไค่ศึกษาเรื่องราวในพระพุทศาสนา
และเป้าหมายของเด็กชายไทยในการเข้ามาเล่าเรียนในวัด ก็เพื่อศึกษาความรู้เบื้องต้นก่อนจะ
บวชเป็นพระภิกษุเมื่ออายุครบ 20 - 21 ปี ไค่ไป วัตถุประสงค์ในการศึกษาของไทยถึงกลล
เห็นไค่ชัดจากพระรชคำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ในการจัดการใหม่การสอน
หนังสือเด็กไทยในวัดตามหัว เมืองทั่วพระรชอาณาจักรในสมัยของพระองค์ว่า เป็นเพราะกลัวเด็กไทย
ค่อมจะหางจากศาสนา ทรงย่ำว่าการศึกษาที่หัดไค้หรือจักอ่านออกเขียนไค่ไค่ไค่เป็นเครื่องหักไค้คนไค้

¹ สังฆราช ปาลเลกซ์, เรื่องไค่เดียวกัน.

² ขุนช้าง-ขุนแผน ตอนที่ 3, "พลายแก้วบวชเณร," หน้า 45.

³ สังฆราช ปาลเลกซ์, เรื่องไค่เดียวกัน, หน้า 206.

⁴ หองสมุดควชิรญาณ, ธรรมคคิ หมูปกิดกรรมต่าง ๆ จ.ศ. 1144 (พ.ศ. 2325)
เลขที่ 8 คู 107 มัคที่ 192 ตอน 2, ชื่อราโฆว่าทวาควยการถวายโอรสแก่พระมหากษัตริย์
และกลอนบทละครเรื่องอิเหนา (เขียนไค่โดยนายทองอยู่).

หรือชั่ว แต่เป็นวิธีการที่จะเรียนเรื่องความดีความชั่วโคตรลงขันเท่านั้น! อากลาวไควา
การศึกษาไม่ไค่เงงให้อานออกเขียนหนังสือโคตรอย่างเกี้ยว แต่มุ่งใหญ่ว่าสิ่งโคตรสิ่งโคตรสำหรับ
สังคมในสมัยนั้นมากกว่า

เกี่ยวกับเด็กชายไทยที่มาอยู่วัด ถ้าเป็นศิษย์วัดจะเป็นผู้มีอายุระหว่าง 7 - 8 ขวบ
จนถึง 20 - 21 ปี จัดเป็น 2 ประเภท คือ พวกอยู่ประจำ และพวกไปกลับ เป็นพวกมูลศึกษา
ชั้นแรก²

ส่วนสามเณรนั้นมักจะเป็นศิษย์วัดที่มีความรู้่านออกเขียนไค่มาก่อน เมื่ออายุประมาณ
11 - 13 ปี จึงไค่จนจุ แลวจึงบรรพชาเป็นสามเณรเพื่อศึกษาต่อไปจากชั้นมูลศึกษา³

สถานที่เล่าเรียนในวัดนั้น คือ หอฉัน หอสวดมนต์ ศาลา การเปรียญ กุฏิ และวิหาร
สำหรับที่ประชุมเล่าเรียนใช้หอสวดมนต์และหอฉัน⁴

การจัดการบริหารภายในวัดนั้น ครูใหญ่คือสมภารวัด เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งภาษาไทย
และภาษาบาลีแทบทุกองค์ ครูรอง คือ ขรัว⁵ และพระลูกวัด หรือครูสามัญ การเรียนการสอน
ไม่เป็นระบบ เป็น "โรงเรียนตามอำเภอใจ"⁶

¹พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่มีไปยังกรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรส เมื่อ ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441), อ้างถึงใน ดวงเดือน พิศาลบุตร, ประวัติ
การศึกษาไทย (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: มงคลการพิมพ์, 2517), หน้า 24 - 25.

²พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์), โบราณศึกษา, หน้า 15.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 13 - 14.

⁴หอฉัน คือ ศาลาที่ตั้งอยู่กลางหมู่กุฏิเป็นที่ฉันเช้า เพลของพระสงฆ์ เนื่องจากจะได้
เฉลี่ยอาหารที่บิณฑบาตรมาไค่ให้แก่กันและกัน รวมทั้งจะตองเลี้ยงลูกศิษย์ที่เป็นนักเรียนด้วย เมื่อ
เสร็จจากเรื่องอาหารแล้ว หอฉันก็กลายเป็นโรงเรียน สำหรับวัดใหญ่จะมีหอฉันเป็นที่เรียน
หลายหอฉัน

⁵ขรัว คือ พระสงฆ์ที่มีอายุมาก

⁶พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์), โบราณศึกษา, หน้า 15.

วิชาการที่เรียนแบ่งเป็น (1) หนังสือไทย (2) หนังสือขอม (3) วิชาเลข¹

(1) วิชาหนังสือไทย เป็นการเรียนชั้นต้นเพียงหัดเขียน ไม่ต้องมีหนังสือเรียน ครูสอนให้อ่านในกระดานดำ และให้หัดเขียนตามตัวอย่าง เรียกว่าเขียน นะโม ก ข นักเรียนชั้นสูงขึ้นมา จึงใช้ตำราเรียน 5 เล่ม คือ ประถม ก กา สุบิณฑุมาร ประถมมาลา ประถมจินตคามณี เล่ม 1 ประถมจินตคามณี เล่ม 2 และมีหนังสืออ่านประกอบอีก เช่น เสื้อโค จันทรโคจรพ อนิรุท สมุทรวินิจฉัย เพชรมงกุฎ สังข์ทอง กากี พระยาถนอหัตถ์ สวัสดิรักษา พระปรมัตถ์ เป็นต้น สำหรับนักเรียนจะได้ฝึกอ่านในโคลงกลอน นอกจากนี้ยังมีตำราพิเศษ หรือวิชาอื่น ๆ อีก คือ ตำราโหรา (โหราศาสตร์) ตำรายา (แพทยศาสตร์) ตำราวิชาเลขใจหทัยคชาชาย (เลขวิธีต่าง ๆ) ตำราวิชาช่างทอง และวิชาเสมียน คือ อ่าน เขียน แต่งใบบัตร ทองตรา กฎหมาย บัญชี ทำสำมะโนครัว เป็นต้น

(2) วิชาหนังสือขอม หรือการเขียนบาลี เป็นการเรียนอ่านและแปลพระคัมภีร์ ฉะนั้น จึงเริ่มต้นหัดอ่านและเขียนหนังสือขอมก่อน ส่วนคัมภีร์ที่ใช้เรียนเป็นตัวหนังสือขอม คือ พระมาลัย หนังสือเทศน์ (แปลร้อย) พระมหาชาติ แล้วจึงอ่านพระคัมภีร์ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ พระอภิธรรม พระอุณหิสวิชัย มูลกัจจายสูตร สนธิ นาม สมาส ตัทธิต อาชยาค กิถ อุดมภาพ การก ธรรมบท พระมงคัลทีปนี พระสารสังคห พระปฐมสามนต์ พระวิสุททธิมรรค พระปฐมสาราคถ

(3) วิชาเลข เป็นการสอนเลข ตั้งแต่สูตรคูณ วิธีลบ บวก คูณ หหาร เป็นต้นไป จนกระทั่งถึงการเรียนโหราศาสตร์

การแบ่งชั้นเรียนไม่ได้แยกอย่างชัดเจน เพราะการสอนแล้วแต่ผู้เรียนจะมีความสามารถ เรียนไปไ้แค่ไหน ไม่ได้อสอนเพื่อเลื่อนชั้น อย่างไรก็ตามอาจแบ่งได้คร่าว ๆ ตามสถานภาพของการเรียน คือ นักเรียนพวกเขียน อ่าน เรียนเลข ชูบเขียนหมึก ทำควมมีมูล พวกแปล พวกจาร ผู้ที่เข้าไปศึกษาอยู่ในวัดจะต้องปฏิบัติตามข้อบังคับที่ครูกำหนดไว้ในเรื่องการแสดง ความเคารพ ความประพฤติ เช่น ห้ามเล่นในเวลาเรียน พูกคำหยาบ ลักขโมยสิ่งของต่าง ๆ

¹ คุราวละเอียคใน พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตระละลักษณ), โบราณศึกษา,

พุกจาหลกสงครและเพื่อน ถ้าดวงละเมิดจะถูกทำโทษ โดยการเขียนตี ซึ่งเป็นระบบการควบคุมนักเรียนในสมัยนี้

พวกศิษย์วัดจะต้องมีหน้าที่ช่วยเหลือพระ โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ พวกหนึ่งเขาลกบาตร¹ และไปรับบาตร อีกพวกหนึ่งทำกับข้าว หาสารับของฉัน คมน้ำ ปูบัดหอนัน นอกจากนี้ พวกศิษย์วัดต้องหาผักหักฟัน ตักน้ำ เทกระโถน คั่งนำรอน เจียนหมาก จีบพลู ฉางหญ้า ปัดกวาด เกบกลาง ทำความสะอาดในบริเวณวัดทั่วไป จะพบสภาพของศิษย์วัดได้ในหนังสือเรื่อง ปถม ก กา ซึ่งใช้เป็นตำราเรียนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

ในการศึกษาเล่าเรียนของเด็กไทยนั้นจะพบว่า การที่รัฐไม่ได้จัดการศึกษาเอง ปล่อยให้วัดจัดทำขึ้นนั้น มีผลเสีย คือ เด็กชายไทยบางกลุ่มเท่านั้นที่ได้ศึกษาเล่าเรียน มีความรู้เนื่องจากการศึกษาไม่ได้เป็นการศึกษาภาคบังคับ จึงสันนิษฐานว่า เด็กชายไทยส่วนใหญ่ไม่มีโอกาสเรียนหนังสือได้ แต่ประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษ นอกจากนี้ ไม่ใช่ทุ่วัดจะทำการสอนหนังสือ เด็กไทยใค้ทุ่วัด เป็นเฉพาะบางวัดเท่านั้นที่มีความพร้อมในการที่จะสอนหนังสือ

ตัวอย่างการเล่าเรียนที่เห็นชัดในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ จากประวัติของนาย ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งเกิดเมื่อ พ.ศ. 2377 ได้เล่าว่าเริ่มการศึกษาเบื้องต้นกับพระองค์เจ้ากินรี พระราชธิดาในรัชกาลที่ 3 เมื่ออายุได้ 13 ปี จึงบวช เป็นสามเณรศึกษากับพระราชมุนีวัดพระเชตุพน อายุ 14 ปี จึงเรียนหนังสือจินดามณี และศึกษาพระพุทธศาสนาจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส หลังจากนั้นนายกุหลาบ ได้สึกจากสามเณร และเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่ออายุ 26 ปี จึงบวช เป็นพระภิกษุอยู่วัดพระเชตุพน²

อาจสรุปได้ว่าวัดเป็นสถานที่ให้การศึกษาแก่เด็กชายไทยตามความสนใจ ไม่มีการบังคับ ขึ้นอยู่กับผู้เรียน การศึกษาไม่เป็นระบบขึ้นอยู่กับความรู้ของผู้สอน และความตั้งใจของผู้เรียน อุปกรณ์ที่ใช้ในการสอนไม่สมบูรณ์ อย่างเช่นตำราที่ใช้สอนใช้เรียน เนื่องจากการผลิตตำรับตำรา

¹ ลกบาตร คือ ถูบาตร บางที่เรียก ตลกบาตร.

² ชัยอนันต์ สมุทรวณิช, ชีวิตและงานเทียนวรรณ และ กศร. กุหลาบ, (กรุงเทพมหานคร: วัชรินทร์การพิมพ์, 2522), หน้า 268.

ในการเล่าเรียนใช้สมุดข่อย ใบลาน ซึ่งมีกำลังการผลิตน้อย และไม่แพร่หลาย การจัดการศึกษาของวัดจึงขึ้นอยู่กับพระครูสอนเป็นอันมาก แต่ในสมัยนี้มีข้อจำกัดในเรื่องครูสอน เพราะพระสงฆ์บางรูปเท่านั้นที่สามารถสอนวิชาความรู้ได้

3) การศึกษาที่ให้แก่ประชาชนทั่วไป

เป็นหน้าที่ของ พ่อ แม่ และผู้ปกครองที่จะรับผิดชอบต่อเด็กชายไทย โดยสั่งสอนวิชาความรู้ หรือส่งให้เป็นศิษย์วัด สามเณร จนถึงเวลาบวชเป็นพระภิกษุในที่สุด¹ ส่วนผู้ที่ เป็น พ่อ แม่ ตลอดจน คนแก่ คนเข่า สตรี ใ้รับความรู้จากวัด จากการมีเทศนาในวัด จัดนิมนต์พระสงฆ์มาแสดงธรรมที่บ้าน² หรือสามารถจะฟังธรรมได้จากโรงเรียน³ เนื่องจากสภาพชีวิตของชาวไทยส่วนหนึ่งมีความสัมพันธ์อยู่กับวัด การสื่อสารในการรับความรู้ที่ดีที่สุดในสมัยนี้ประการหนึ่ง คือ การสดับพระธรรมเทศนา

¹พระยาวรรณกุล (อวม), "ประเพณีเลี้ยงลูก," ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 1 - 6, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 72.

²ห้องสมุดชินญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 18 ตอน 2, หม่อมอุยงานช่างในจะไปมีเทศน์ที่บ้านพระยาสุรเสนาให้จักอหลังหนึ่ง. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183 (พ.ศ. 2364) เลขที่ 2 ตอนที่ 2, เจ้าคุณวังหลวงจะมีพระธรรมเทศนาสังคายนาบนพระที่นั่งสุลลิมหาปราสาท.

³นายมี มหาคเล็ก, "กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," ประชุมเพลงยาว ..., หน้า 374 - 5. ใ้รายละเอียดเกี่ยวกับ พระธรรมเทศนาในโรงเรียนว่า

ฉันเข้าแล้วให้ธรรมกลักเทศน์
ช่างในช่างหนามาฟังนั่งเป็นวง
ถวายจตุปัจจัยมีโคชาค
ที่ใจกระดางฟังเทศน์สังเกตุจำ

เป็นประเพณีโคชาคธรรมมาสน์สงฆ์
ล้วนบรรจงเครื่องมาบูชาธรรม
ทั้งกัณฑ์ธรรมจักรวาระอุปัถัมภ์
ก็คอยนำใจมีศรัทธา ...

ความรู้ที่ประชาชนได้รับจากพระภิกษุ เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพราะพระ
 ผู้แสดงธรรมจะ เลือกรับข้อจากหมวดธรรมมาแสดงให้ประชาชนฟัง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการอธิบาย
 ความจากภาษาบาลี แต่มีข้อสังเกตว่า ชาวไทยมักนิยมฟัง เรื่องราวในพระสูตรมาก¹ เห็นได้จาก
 การนิยมฟังมหาชาติ เช่น มหาชาติกลอนเทศน์ คาถาพัน² ซึ่งมหาชาติแต่ละกัณฑ์จะประกวด
 ประชันกันในเรื่องของความเป็นพระ³ และจะจัดขึ้นทุกปี การจัดงานเทศน์มหาชาติแต่ละครั้ง
 เป็นงานใหญ่ ถ้าเป็นงานหลวงจะต้องเตรียมการโดยเกณฑ์ดอกไม้จากหัวเมืองมาใช้ประดับในการ
 เทศน์ จะเห็นได้จากประเพณีการขึ้นไปรับดอกไม้ที่เมืองปทุมธานี⁴ เป็นต้น ในการมีเทศน์
 มหาชาติแต่ละครั้ง ประชาชนถือเป็นงานสนุกสนาน จะจัดให้มีเครื่องศิกกัณฑ์เทศน์อย่างถึงขนาด
 ในวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวว่

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392) เลขที่ 1/ช
 ตอน 5, เทศนาวาควย คีล ตุกสูตร สิงคาโลวาทสูตร จิตตมานพสูตร.

² เนื่องจากเป็นความเชื่อที่ว่า การฟังเวสสันดรชาดก อันประกอบด้วย 1,000 พระคาถา
 จะเป็นผลให้เกิดในสมัยพระศรีอารย คุรายละเอียดยใน "กฎพระสงฆ์ ข้อ 1," กฎหมาย
ตรา 3 ทวง เล่ม 4, หน้า 166 - 7.

³ กรมศิลปากร, ประวัติวัดสังฆกระเจาย, (พระนคร: หางหุ้นส่วนจำกัดศิริพร, 2510),
 หน้า 38 - 40. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานพระภิกษุ ๗ วัดสังฆกระเจาย 15 พฤศจิกายน
 2510).

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 24
 ตอน 4, ร่างจดหมาย ร่างสารตราถึงเจ้าเมืองกรมการเกณฑ์ดอกไม้ต่าง ๆ ในงานมีพระธรรม
 เทศนา ที่พระที่นั่งอมรินทรา และประวัติต่าง ๆ เลขที่ 003.1/51 คู่ 121.

ขุนช่างหัว รอดอชอไบใจ
จะคิดอะไรกับสิ้นยัง
เกศชาติใหม่จะไ้ไปมั่งมี

ที่กัณฑ์ใหญ่ใหญ่เรายินดี
ถึงสิ้นสักหาซึ่งยังไม่หนี
ทำบุญอย่างนี้เราเต็มใจ¹

การเทศน์มหาชาตินิยมจัดขึ้นในเดือน 11 และ 12 มักจะจัดทั้งวัดในพระนคร และหัวเมือง ทั้งวัดหลวง และวัดราษฎร์ทุกแห่ง ตลอดจนตามวังเจ้า และบ้านขุนนาง โดยมีการแจกจ่ายใหญ่รับ เป็นเจ้าของกัณฑ์นิมิตพระสงฆ์สามเณรมาแสดงพระธรรมเทศนา² ถ้าหากวัดใดไม่มีเทศนามหาชาติก็จะมีการชวนชวายใหม่ขึ้น เรียกว่า "ไม้ไหว้กัน" "ตกค้าง"³ อยู่ได้

ถ้าหากไม่จัดเทศนามหาชาติ จะจัดใหม่พระปฐมสมโพธิกถาอันเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระพุทธเจ้า ในราชสำนักไทยได้จัดใหม่การเทศน์เป็นบางปี⁴ จะพบว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์พระปฐมสมโพธิกถาขึ้น นอกจากการนิมิตเทศน์มหาชาติ พระปฐมสมโพธิกถาแล้ว ยังนิมิตใหม่เทศน์แจ้ง

¹ ขุนช่างขุนแผน ตอนพลายแก้วบวชเณร, หน้า 54 - 55.

² หอสมุดวิชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1169 (พ.ศ. 2350) เลขที่ 2, รายพระนามรับกัณฑ์เทศน์มหาชาติ.

³ หนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder), 1(18 ธันวาคม 2408), ใบที่ 18.

⁴ หอสมุดวิชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 (พ.ศ. 2368) เลขที่ 1, หมายกำหนดการ จ.ศ. 1187 มีเทศน์พระปฐมสมโพธิกถา. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 6 ตอน 1, พระราชกุศลมีพระธรรมเทศนาปฐมสมโพธิ ๓ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย.

คือ เทศน์เรื่องการสังคายนาพระธรรมวินัยด้วย¹

สันนิษฐานว่า ตามปกติจะมีการแสดงพระธรรมเทศนาในวัดเป็นประจำ ก็จะมีพระภิกษุสงฆ์ไปเทศน์ที่วัดใหม่เทศนาธรรมในวันพระ ตอนเช้า เวลา 9.00 น. และบ่ายเวลา 15.00 น. ทุกครั้ง และปรากฏหลักฐานว่า ได้มีการจัดให้มีพระธรรมเทศนาในพระอารามหลวงบางวัดเป็นประจำ² อย่างไรก็ตาม รัฐบาลได้จัดตั้งโรงงานขึ้นเป็นสถานที่แสดงพระธรรมเทศนาสำหรับให้ประชาชนได้ฟังกัน³ และที่โรงงานนี้เองได้จัดให้มีการเทศน์มหาชาติ และคาถาพัน นอกเหนือจากการมีเทศน์โดยทั่วไป⁴

การที่พระสงฆ์สอนพระสูตรให้ประชาชนฟังกันเป็นส่วนใหญ่ ทำให้ชาวไทยมีความเชื่อในเรื่อง นรก สวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิด การทำบุญเพื่อหวังผลให้เกิดในสมัยพระศรีอริยเมตไตรย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แนวความคิดเหล่านี้จะถูกมองไปว่า วัดสอนให้ประชาชนงมงาย แต่เมื่อศึกษาถึงความเชื่อกันแล้วจะพบว่า ความเชื่อเหล่านี้มีผลทำให้สังคมเรียบร้อยในแง่ของความสงบ ความเอื้อเฟื้อ ความมีเมตตากรุณา การปราศจากอาชญากรรมที่ร้ายแรง เพราะจุดสำคัญของพระพุทธศาสนา คือ การไม่เบียดเบียนกันในสังคม

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) เลขที่ 1 ตอน 3, มีพระธรรมเทศนาแจกบนพระที่นั่งกุศลิมหาปราสาทไทเตงสถานที่.

เทศน์แจก คือ เทศน์เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย มีวิธีให้พระเทศน์ก่อนแล้วจึงสวดเป็นการเลียนแบบการสังคายนา การมีแจกเป็นงานใหญ่ เพราะต้องมีพระสวดมาก แต่การเทศน์และสวด นิยมย่อ ๆ พอให้ได้ใจความ

² หอสมุดควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เลขที่ 1/ก ตอน 7, เพิ่มวัดสมอราย คอกกระบือ ใหม่เทศนาประจำวัดอีก

³ ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 133.

⁴ หอสมุดควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 11/ก ตอน 5, มีเทศน์มหาชาติชาดก. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 6 ตอน 12, มีคาถาพันเทศน์มหาชาติในโรงงาน.

อาจกล่าวได้ว่า พระสงฆ์มีส่วนส่งเสริมให้ประชาชน มีความเชื่อดีในเรื่องเวทมนตร์คาถา อำนาจของไสยศาสตร์ และสิ่งลึกลับ ทำให้บางคนต้องเสียเวลาและเสียชีวิตไปกับสิ่งเหล่านี้ ตัวอย่าง คือ สุนทรภู่เมื่อบวชอยู่ไค้เก็นทางไปวัดเจ้าฟ้า เพื่อหาอายุวัฒนะใน พ.ศ. 2373 และเดินทางไปเมืองสุพรรณ เพื่อหาแร่ปรอท ใน พ.ศ. 2379 ปรากฏว่าไม่ใช่เฉพาะสุนทรภู่เท่านั้น มีพระสงฆ์ที่นิยมเล่นแร่แปรธาตุจนต้องตายก็มี ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ดูเหมือนว่ามีประชาชนที่นิยมเผาตัวบูชาพระรัตนตรัย เชื่อกคอเอาคัมภีร์บูชาพระ เชื่อกเนื้อร้องเสียดคตามตะเกียงบูชาพระ ดังเช่น นายนก และนายเวียง เผาตัว เป็นพุทธรูปบูชาที่วัดอรุณราชวราราม¹ สามเณรสุก เผาตัวที่วัดหงษาราม และนางชีเผาตัวบูชาพระพุทธรูป² ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงโศกพระสงฆ์ว่าเป็นผู้เผยแพร่ความรู้ เช่นนี้ให้แก่ประชาชน ทรงกล่าวว่า "ไม่เคยมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ ใ้กว่าเป็นการโคบุญกุศล จะมีก็ เป็นหนังสือที่พระสงฆ์ข่มขามเทศนา ลงสัปรุขพิงให้มันดีอ แต่ไม่ใช่สำนวนในพระศาสนาแ่น"⁴ จึงอาจเป็นข้อคิดได้ว่า ความรู้ที่ประชาชนได้รับขึ้นอยู่กับภูมิธรรมปัญญาของพระสงฆ์ผู้สั่งสอนเช่นกัน เพราะเป็นหน้าที่โดยตรงที่พระสงฆ์จะแสดงธรรมเทศนาแก่ประชาชน⁵ หากให้ความรู้ผิด ๆ จะเป็นภัยแก่ผู้รับฟัง

¹ นิราศเมืองสุพรรณฉบับสมบูรณ์ของสุนทรภู่, (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2509), หน้า 85.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 306. และ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 87 - 88.

³ "ประกาศการถือศาสนาและผู้ถือผิด บีมะเมีย พ.ศ. 2401", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 ภาค 4, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 107.

(พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ครบศตมาท 5 ตุลาคม 2466).

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ पालเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 492.

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงส่งเสริมในการให้ความรู้แก่ประชาชนคนทั่วไป โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลาง โดยมีรับสั่งให้ข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร และพลเรือน จารึกศิลามาติดไว้ในวัด¹ ซึ่งทำให้เป็นการใหญ่ระหว่าง พ.ศ. 2377 - 2391 ปรากฏว่าวัดที่ทรงสถาปนาให้เป็นแหล่งวิชาความรู้นี้ไม่ใช่เฉพาะวัดพระเชตุพนเท่านั้น แต่ได้ทำในวัดสุทัศน์เทพวรารามด้วย² แต่สำหรับการจัดตั้งวัดพระเชตุพนให้เป็นแหล่งความรู้จัดเป็นงานใหญ่ โดยบรรจุความรู้เกี่ยวกับ

- วิชาหนังสือ มีภาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ สุภาพนิท ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ความรู้เรื่องเมืองไทย และชาวต่างประเทศที่เข้ามาในเมืองไทย เป็นต้น
- วิชาแพทย์ ตำราแก้โรคต่าง ๆ ทั้งตำราหมอนวด ผดุงครรภ์ สรีรศาสตร์ มีภาพและของจริงประกอบ คือ สมุนไพรร และเครื่องยาต่าง ๆ ปลูกไว้เป็นตัวอย่าง
- วิชาช่าง คือ ช่างเขียนภาพและลาย ช่างหล่อ ช่างปั้น แกะสลัก ช่างประคับ เป็นต้น การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงใช้วัดเป็นสถานที่เผยแพร่ความรู้ สันนิษฐานว่า เพราะวัดเป็นแหล่งให้ความรู้อย่างกว้างขวางไม่จำกัดผู้เรียนอยู่แล้ว ทั้งวัดก็เป็นศูนย์กลางของสังคม การสร้างวัดให้เป็นแหล่งวิชาความรู้จะทำให้เผยแพร่ไปในหมู่ประชาชนมากที่สุด อีกประการหนึ่ง การศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ ในลักษณะที่เป็นวิชาสามัญ มักจะหวนแหงกันอยู่ในตระกูล ฉะนั้น ความรู้จึงจำกัดอยู่ในวงแคบ อย่างไรก็ตามก็ "ห้องสมุดประชาชน หรือมหาวิทยาลัยเปิด"³ ที่วัดพระเชตุพน ก็เป็นสถานที่ให้ความรู้ที่ดียิ่งในสมัยนั้น⁴

¹ ห้องสมุดศิริญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 8 ตอนที่ 12, ทรงมีพระราชศรัทธาให้จารึกตำรายาและสรรพอักษรต่าง ๆ ลงในแผ่นศิลาจารึกติดวัดพระเชตุพน.

² เรื่องเดียวกัน.

³ กานจนาคพันธ์, ภูมิศาสตร์วัดโพธิ์, (พระนคร: สาสน์สวรรค์, 2509), คำนำ.

⁴ พิจารณาจาก ห้องสมุดศิริญาณ, จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) เลขที่ 320, พระราชกฤษฎีกการขานุสาสน์จารึกลงเสาศิลาวัดพระเชตุพน.

2. วัดเป็นสถานสงเคราะห์

อาจกล่าวได้ว่า วัดเป็นแหล่งให้บริการแก่ประชาชนตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้เป็นประเด็นดังนี้ คือ

ประการแรก วัดทำหน้าที่เป็นโรงพยาบาล วัดเป็นสถานที่บำบัดทุกข์ทั้งกายและใจของประชาชน สาเหตุที่วัดต้องทำหน้าที่นี้ เพราะยังไม่มีสถานรักษาพยาบาลจากรัฐ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงปรากฏการรักษาพยาบาลโดยใช้วิธีการสมัยใหม่ของมิชชันนารีอเมริกัน แต่ก็ไม่ได้รับการเชื่อถือเท่าใดนักในระยะแรก¹ เพราะชาวไทยไม่มีความศรัทธาในยาแผนใหม่ เทยาแผนโบราณ การมีประกาศห้ามพระภิกษุสงฆ์เป็นหมอยา หมอคน ในสมัยรัชกาลที่ 1² แสดงว่า วัดมีบทบาทในการเป็นที่รักษาพยาบาลโดยทั่วไป ซึ่งถ้าจะประเมินผลกันแล้ว กฎหมายที่ห้ามหน้าที่ดังกล่าวของพระสงฆ์ไม่สามารถจะขจัดออกไปได้ จะเห็นได้จากประกาศห้ามในทำนองเดียวกันอีกในสมัยรัชกาลที่ 4³ โดยมีผู้ทำการวิจัยว่า⁴ ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2416 การบำบัดรักษาโรคของชาวไทยต้องอาศัยวัด และพระสงฆ์ โดยให้เหตุผลว่า คัมภีร์ยา และคัมภีร์แพทย์แผนโบราณ ส่วนใหญ่บันทึกไว้เป็นภาษาบาลี ซึ่งต้องเรียนรูและศึกษากันที่วัด ส่วนใหญ่ผู้ที่มีความรู้ทางภาษาบาลีและภาษาไทยโบราณ คือ พระสงฆ์ หรือผู้ที่เคยบวชเรียนทางพระพุทธศาสนามาก่อน สภาวะการแพทย์ไทยโบราณจึงมีส่วนผลักดันให้พระสงฆ์ เป็นผู้เข้ามาบำบัดรักษา

¹ ธี บิ บร็คเค, จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม, หน้า 63.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 190.

³ สังฆราชบาลเลกซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 494.

⁴ Benja Yoddumnern, "The Role of Thai Traditional Doctors,"

Research Report Institute for Population and Social Research, Mahidol University, 1974, อ้างถึงใน วไลพร ภาณุตานนท์ ณ มหาสารคาม, "บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่เป็นหมอพระในคานการบำบัดรักษาโรคชุมชน," วารสารสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 12(กรกฎาคม - ธันวาคม 2523): 12.

ในการรักษาโรค มีข้อน่าสังเกตว่า หมอพระเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ระหว่างหมอโบราณ 2 ประเภท คือ หมอบ้าน และแพทย์หลวง โดยหมอบ้านทำหน้าที่รักษาประชาชนทั่วไป ส่วนแพทย์หลวงเป็นผู้ที่ให้การรักษาโรคภัยไข้เจ็บแก่บุคคลชั้นสูงในราชสำนัก สำหรับหมอพระเป็นพระสงฆ์ที่มีความรู้ที่จะรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ เป็นผู้ที่ไม่บริกรแก่บุคคลทุกระดับชั้น การรักษาของพระสงฆ์มีผลคือ ให้นำเอาวิธีการทางพระพุทธศาสนาเข้ามาใช้ควบ การรักษาโรคจึงเป็นการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อทางศาสนา และการรักษาพยาบาลโดยวิทยาศาสตร์ วิถีจึงเป็นสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการรักษาพยาบาล

ประการที่สอง วัดเป็นสถานที่ที่พึ่งพิงทางใจ จะพบว่าสาเหตุของการสร้างวัด เป็นส่วนใหญ่นั้นในสมัยนี้ เป็นเพราะต้องการให้วัดเป็นที่พึ่งทางใจ ซึ่งวัดช่วยเหลือประชาชนในค่านนี้ ใจจริง ดังจะพบว่าหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา คือ การช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ชี้แนะแนวทาง พระภิกษุสงฆ์จึงเป็นผู้นำชาวบ้าน โดยได้รับการนับถือจากชาวบ้านว่าเป็นผู้มีคุณธรรม ละทิ้งความสุขทางโลก ถ้อยสันโดษ และเป็นผู้ที่ควรเคารพกราบไหว้ ประชาชนจึงเชื่อฟังและพร้อมที่จะปฏิบัติตาม ฝ่ายพระสงฆ์โดยหน้าที่แล้วต้องเผยแพรธรรมะให้ประชาชนไ้รู้ นอกจากนี้พระสงฆ์ยังได้รับการอนุเคราะห์จากชาวบ้านถวายปัจจัย 4 จึงอุปการะชาวบ้านถวาย การแสดงธรรม หรือเป็นผู้ให้คำปรึกษาสั่งสอนชาวบ้านเป็นการตอบแทน

เมื่อพิจารณาจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนาแล้วจะพบว่า พระธรรมสามารถที่จะแก้ไขปัญหาชีวิตมนุษย์ใจจริง การสั่งสอนในพระพุทธศาสนาจะแบ่งเป็นขั้นศีลธรรม ซึ่งสอนให้มีชีวิตอยู่ในสังคมอย่างปกติสุข และขั้นโลกุตระธรรม ซึ่งมุ่งสอนให้ปฏิบัติไปถึงความสงบเย็นอย่างแท้จริง

พระสงฆ์เป็นที่พึ่งทางจิตใจในการเป็นหมอ และผู้ประกอบไยศาสตร์¹ ด้วย เพราะมีหลักฐานระบุว่า พระสงฆ์ "คุณลักษณะ กุเคราะห์ดี แลวาดเขียน แกะฉลัก เป็นรูปสัตว์"²

¹ กฎหมายตรา 3 กวาง เล่ม 4, หน้า 194.

² เรื่องเดียวกัน.

และหากพิจารณาถึงพื้นฐานความเชื่อของสังคมจะพบว่า ชาวไทยไม่ปฏิเสธในเรื่องอำนาจเวทมนต์ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ทำให้คาดคะเนไปว่าอาจจะมี พระสงฆ์หรือนางชีบบางองค์แอบอ้างเอาสิ่งเหล่านี้ เป็นเครื่องล่อเพื่อหวังลาภสักการะ เพราะผู้ที่มีความทุกข์จะยอมทุ่มเททุกอย่าง เพื่อให้ความทุกข์ ที่มีอยู่หมดไปด้วยประการต่าง ๆ โดยไม่คำนึงถึงความสิ้นเปลือง

ประการที่สาม วัดเป็นสถานที่พักพิงอาศัย ดูเหมือนว่าวัดเป็นสถานที่พำนักพักพิง ทั้งของ เด็ก ผู้ใหญ่ ชาย หญิง ตลอดจน บรรดาสัตว์ที่ไม่มีเจ้าของ หรือเจ้าของไม่ต้องการ¹ จะพบสำนวนไทยที่ว่า "ตัดหางปลอยวัด" ซึ่งหมายถึงการไม่เอาธุระเลี้ยงดูอีกต่อไป โดยใช้ กับคนที่ประพฤติกินเลวร้าย การที่ใช้สำนวนนี้เพราะเปรียบกับไก่ที่ผู้เสดเกาะเคราะห์จะนำมาตัดหาง แล้วเอาไปปลอยในวัด เป็นการแก้เคราะห์ร้าย วัดจึงเป็นสถานที่รับบุคคลที่ไม่เป็นที่ปรารถนาของ สังคม หรือผู้ที่รู้สึกว่ายู่ในสังคมควยควายกล่ามยาก และเนื่องจากวัดเป็นสถานที่สาธารณะ สำหรับคนทุกประเภทจะเข้าไปอยู่อาศัย ทั้งพระ เณร นี อุบาสก อุบาสิกา และประชาชน ทั่วไป จึงพบว่าในวัดจะมีศาลาเป็นส่วนประกอบของวัดใช้เป็นที่พักอาศัยของผู้คนที่เดินทางไปมา วัดบางวัดสร้างศาลาอย่างใหญ่โตกว้างขวาง เช่น วัดเฉลิมพระเกียรติ เมืองนนทบุรี สาเหตุ ที่สร้างศาลาใหญ่หลายหลัง เพราะวัดเฉลิมพระเกียรติตั้งอยู่ในระยะที่เหมาะสมสำหรับผู้เดินทาง จากกรุงเทพฯ จะไปพักแรม²

เมื่อพิจารณาจากชื่อวัด เช่น วัดท่าเกวียน (วัดมหาพฤฒาราม) และวัดคอกควาย (วัดยานนาวา) จะพบว่า ใ้ได้รับการขนานนามตามลักษณะของผู้ที่มาพักอาศัยวัด โดยวัดท่าเกวียน สร้างขึ้นเพราะพ่อค้าเกวียนจะต้องแวะมาจอกพักแรมเมื่อนำเกวียนเข้ามากรุงเทพฯ เสมอ พ่อค้า เกวียน จึงรวมใจกันสร้างขึ้น³ เช่นเดียวกับวัดคอกควายที่พ่อค้าควายจะตอนควายมาพักอยู่ที่วัดนี้

¹ สังฆราชปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 496.

² พอ.คำเนิร เลชะกุล, "วัดเฉลิมพระเกียรติ (นนทบุรี)," สตรีสาร, 9(กุมภาพันธ์ 2500): 103.

³ กรมการศาสนา, "วัดมหาพฤฒาราม อ.บางรัก กทม," แบบสำรวจข้อมูล

จึงได้รับการขนานนามว่า วัดคอกควาย¹ วัดในอดีตจึงทำหน้าที่เป็นโรงแรมในความหมายปัจจุบัน นอกจากนี้ ชาวบ้านจะนำเด็ก ๆ ไปฝากไว้ที่วัด เพื่อให้เรียนหนังสือ หรือบางครั้งต้องไปประกอบอาชีพทำไร่ไถนา วัดจึงเป็นสถานที่รับฝากเด็ก เป็นแหล่งรวมของเด็กชาย ทยัพพวงเด็ก ๆ เหล่านี้ ได้เรียนหนังสือบางไม่ได้เรียนบ้าง ต่างก็เที่ยวเตร่สนุกสนานสนุกสนานอยู่ในวัด² วัดจึงเป็นเหมือนศูนย์เยาวชนและโรงเรียนกินนอนไปในตัว

สำหรับผู้ที่ย้ายอยู่ในวัดทั้งชายและหญิงจะปรากฏในรูปของ เณร และ ชี เณรจะเป็นผู้ชายที่มีอายุ 20 ปีแล้ว แต่ไม่บวชเป็นพระ รักษาศีล 8 ศีล 10 หรือไม่รักษาศีลเลย พวกเณรจะนุ่งขาวห่มขาว รับผิดชอบกิจการภายในวัด มีกิจประจำวัน คือ กวาดถนนหนทางในบริเวณวัด และทำความสะอาดโบสถ์วิหาร³ จากประกาศของรัชกาลที่ 4 ทำให้ทราบว่า มีผู้ที่อายุเกิน 20 ปี หลบหลีกราชการเข้าไปบวชเป็นเณรอาศัยอยู่ในวัด บางคนประพฤติพลาดเกเรจนต้องประกาศอนุญาตให้ผู้ที่จะเป็นเณรได้จนถึงอายุ 24 ปี ถ้าอายุมากกว่านี้แล้วไม่บวชเป็นพระจะต้องสึก หรือมิฉะนั้นจะเป็นเณรได้อีก เมื่ออายุ 70 ปีขึ้นไปแล้ว⁴ ส่วนผู้หญิงที่อยู่ในวัดหรือชี จะรักษาศีล 8

¹ กรมการศาสนา, "วัดยานนาวา อ.ยานนาวา กทม.", แบบสำรวจข้อมูล

² สังฆราชपालเลกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 495.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาคปริกษณะส่วนที่ 1, หน้า 8. และ เรื่อง อรรถวิบูลย์, "พระเณร เณร ชี," วารสารวัฒนธรรมไทย, 7(มกราคม 2511): 30.

บุ่งชาวหมขาว สังฆราชปาลเลกัวซ์เล่าถึงชีวิตว่า "เป็นหญิงหมายที่ไรอนาคต"¹ มีหน้าที่รับใช้พระภิกษุ ทำความสะอาดวัด ดูแลพระเจดีย์ กวาดขยะ คายหญ้า² ซึ่งในสมัยนี้ต้องออกบิณฑบาตรเหมือนพระ ถ้าประพฤติกวีโมคี จะถูกขับไล่ออกจากวัดหรือให้คามารคาลงโทษ³

จากวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน สะท้อนให้เห็นสังคมในสมัยนี้ โดยจะพบว่าเมื่อนางวันทองจับไคว่ ขุนช้างลงเอาปลายงามไปจะฆ่าไคว่ตาย นางวันทองก็นำปลายงามไปฝากไว้กับขรัวเนกาคักเขา ก่อนจะไคว่เดินทางไปอยู่กับยาทองประศรีที่กาญจนบุรี⁴ ซึ่งให้เห็นว่าวัดเป็นสถานที่หลบภัยไคว่ก็ พระสงฆ์เป็นผู้นำพาในสังคมไทย แม้นผู้ที่มีความผิดหนัก ถ้าหากว่าพระสงฆ์ขอพระราชทานโทษให้ ก้อาจได้รับการยกโทษ⁵

¹ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 495. มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับแม้น้อยมาก นีโคลาส แซแวงส ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาเมืองไทยสมัยอยุธยาได้เล่าถึงแม่ชีไทยในเรื่องประวัติศาสตร์ธรรมชาติ และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยามว่า มีกำหนดให้สตรีบวชชีได้เมื่อมีอายุ 50 ปีล่วงไปแล้ว เพื่อป้องกันการครหานินทา แม่ชีจะต้องประพฤติปฏิบัติตามวินัยสงฆ์สาวกมนต์ทุกวัน และเจริญภาวนาอยู่ในโบสถ์ หน้าที่ส่วนใหญ่ของแม่ชี คือ ปรมณัติพระสงฆ์ มีการจัดเครื่องจันทนถวาย และช่วยเหลือในกิจการคานต่าง ๆ จะไปเยี่ยมคนยากจนและเจ็บไข้ไคว่ป่วยและบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น คานทานมัยอย่างเคร่งครัด

ดูรายละเอียดในวารสารแม่ชีสาร, 2(พฤษภาคม - กรกฎาคม 2514), หน้า 29.

²สุบินสำนวนเก่า วรรณกรรมของกวีนครศรีธรรมราช, หน้า 79 - 80.

³สังฆราชปาลเลกัวซ์, เรื่องเคี้ยวกัน, หน้า 496.

⁴เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 14, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2513), หน้า 515.

⁵หอสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 4/ก
ตอน 2.

ประการที่สี่ วัดกับความตาย วัดมีบทบาทในสังคมที่เกี่ยวข้องกับชาวไทยตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ดังจะพบว่าเมื่อคนใดใกล้จะตาย จะต้องมีการส่งผู้ "ชี้ทาง" ให้ โดยจะนิมนต์พระมาประพรมน้ำพระพุทธมนต์ พร้อมกับกระซิบบอกที่หูของผู้ตายว่า อรหัง อรหัง เพื่อให้ผู้ตายจะโคไปสู่อสุคติ เมื่อตายแล้วจะนำศพไปไว้ที่วัด แต่ในสมัยนี้มีระเบียบที่ว่า ห้ามฉาปนกิจศพหรือทำป่าช้าในเขตกำแพงเมือง เพราะถือว่าเป็นสิ่งอูจาด วัดในเขตกำแพงเมืองกรุงเทพฯ จึงไม่มีสุสานและที่เผาศพ ผู้ใดตายลงจะหามศพออกทางประตู และมักจะนำไปไว้ที่วัดสระเกศ เพราะเป็นวัดใหญ่และอยู่ใกล้กับประตูทางออก¹ สำหรับศพของผู้มีบรรพชาศักร์ ปรากฏว่าในรัชกาลที่ 1 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ใ้สร้าง เมรุบนชั้นที่วัดสุวรรณาราม สำหรับพระศพของเจ้านายที่ไม่สูงศักดิ์ถึงขนาดสร้าง เมรุกลางเมือง และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงสร้าง เมรุบนชั้นอีกที่วัดอรุณและวัดสระเกศ³ แต่อาจสรุปได้ว่า เมื่อยกเวนวัดในกำแพงเมืองแล้ววัดโดยทั่วไปทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง ต่างก็ทำหน้าที่ให้กับวาระสุดท้ายของชาวไทย ทั้งยังทำหน้าที่เป็นผู้นำเอาบุญกุศลส่งผ่านไปถึงผู้ตายตามความเชื่อถือ ภัยเหตุนี้ผู้ที่ใกล้จะตายจึงทำบุญทำทานกับพระสงฆ์หรือผู้ชีวิตอยู่จะมอบสิ่งของของผู้ตายถวายวัด เพราะเชื่อว่าจะส่งผลไปถึงผู้ตายได้⁴ อย่งไรก็ตาม เชื่อว่าพระสงฆ์มีบทบาทในการจัดการศพด้วย ทั้งนี้พิจารณาจากกฎพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งห้ามพระสงฆ์ช่วยงานศพของฆราวาส โดยหวังลาสิกการะ หรือเพื่อสะสมทรัพย์⁵

¹ สังฆราช ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

² น.ณ.ปากน้ำ, ศิลปกรรมในบางกอก, หน้า 24 - 5.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรังราชานุภาพ, ตำนานสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470), หน้า 4 - 5.
(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมเอื้อน รัชกาลที่ 5).

⁴ สิริวรรณ แสนบุษ, "กฎวัดเฉลิมพระเกียรติ," รายงานนิเวศวิทยาบัณฑิตยกรรรมไทย หลักสูตรประกาศนียบัตรชั้นสูง สถาบันคชกรรรมไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519, หน้า 30.

⁵ "กฎพระสงฆ์ ข้อ 6", กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 190.

สันนิษฐานว่า การที่วัดเป็นสถานที่สงเคราะห์ชุมชนดังกล่าวมาแล้ว ทำให้วัดประสบความสำเร็จในความยุ่งยากในหลายกรณี ทั้งการเป็นสถานที่หลบหลีกหนีจากการเกณฑ์แรงงานมาอาศัยอยู่เป็นสถานที่อบรมผู้ต้องการความรู้ และรองรับผู้ที่สังคมไม่ปรารถนา การเขามาอยู่รวมของบุคคลประเภทต่าง ๆ คาดว่าจะก่อปัญหาในวัดขึ้น ทั้งนี้สังเกตจากสำนวนไทยที่สะท้อนให้เห็นถึงสังคมในวัดได้คือ เช่น ชั่วช่วงชีวิตที่ช่างสงฆ์ คัดทางปล่อยวัด ฉาเหลืองรอน คาเถรยาศี สีไฟ เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่แสดงถึงปัญหาความยุ่งยากในวัดทั้งสิ้น

3. วัดเป็นศูนย์กลางของสังคม

มีผู้กล่าวว่า "วัดเป็นอะไรก็ได้" ทั้งหมดที่สังคมต้องการ"² สำหรับสังคมในอดีตที่ยังไม่มี โรงเรียน โรงแรม โรงพยาบาล โรงหนัง โรงละคร ฯลฯ มาทำหน้าที่แทนวัด เป็นความจริงที่ว่าวัดในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นแหล่งรวมของสิ่งที่สังคมต้องการเหล่านี้ การที่วัดเป็นศูนย์กลางของสังคมนั้นมีสาเหตุเนื่องมาจากที่ตั้งของวัด มักอยู่ในเขตชุมชน จึงเหมาะสมที่จะประกอบกิจกรรมต่าง ๆ และค่านิยมของชาวไทยที่ไม่อาจจะประกอบกิจกรรมใด ๆ ก็มักจะเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งต้องอาศัยวัดอาศัยพระอยู่เสมอ คือ

ประการแรก วัดเป็นแหล่งสมาคม ในสังคมไทยมีประเพณีทำบุญในศาสนา³ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็นประเพณีที่เกี่ยวกับชีวิต คือ การทำบุญทำทานที่ทำอยู่เสมอ ๆ ควบคู่การถวายปัจจัย 4 แก่พระสงฆ์ หรือมีเดิมนั้นก็จะมาถือศีล 8 หรือ 10 ในวัดสำหรับวันพระหรือวันเข้าพรรษา และอาจจะเจริญภาวนาปฏิบัติกรรมฐาน ทำวัตรสวดมนต์ บูชาพระ ตลอดจนฟังพระธรรมเทศนา

¹ สีไฟ เป็นสำนวน หมายถึง บรรพชิตยุ่งเกี่ยวกับสีกา

² พระยาอนุমানราชชน, เทศกาลสงกรานต์, หน้า 118. และ จำนงค์ ปานประเสริฐ, "ของดีในวัด," ใน วัดอินทรวินัย 2520, หน้า 100.

³ คุรายละเอียดยุคใน กรมศิลปากร, ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต และตำนานกุฎิน, (พระนคร: โรงพิมพ์สามิตร, 2513).

นอกจากนี้ มีการทำบุญเกี่ยวกับจารีตประเพณี ซึ่งเกี่ยวกับการทำบุญในคราวเทศกาลต่าง ๆ ซึ่งมักมาทำกันที่วัด การมาทำบุญร่วมกันที่วัดทำให้วัดเป็นศูนย์กลางของการพบปะกัน วัดจึงกลายเป็นแหล่งสมาคมของชาวบ้านทุกรุ่นทุกวัย

ประการที่สอง วัดเป็นสถานที่รมรื่น ถึงแม้ว่าวัดส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในเขตชุมชนชนบทจริง แต่วัดโคปลูกสร้างอยู่ห่างไกลจากบ้านเรือนของชาวบ้าน ประกอบกับการที่วัดมีที่ดินกว้างขวาง ทำให้วัดเป็นสถานที่รมรื่น เทาเซน แฮร์ริส¹ (Townsend Harris) โดมันท์กสภาวัดพระเชตุพนว่า บริเวณลานวัดมีต้นไม้และพุ่มไม้ประดับอยู่เป็นระยะ มีสระน้ำ และภูเขาที่ทำขึ้นในประเทศจีน² แฮร์ริส กล่าวว่า สภาพความเป็นไปของวัดพระเชตุพนได้รับการรักษาสะอาดสะอ้านมาก ซึ่งตรงกับหลักฐานใน พ.ศ. 2474 ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้นำเอา เกงจีนศิลา และรูปสลักตุ๊กตาศิลาที่ส่งมาจากเมืองจีน สำหรับสร้างสวนขวาในพระราชวังตามพระราชดำริของรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีรับสั่งให้หรือสวนขวามาบางส่วนมาไว้ที่วัดพระเชตุพน วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม³ เป็นต้น การประดับวัดให้เป็นสถานที่สวยงาม คงจะนิยมทำกันมาตลอด เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 เจ้าพระยาพระคลัง (หน) โดสร้างภูเขาจักราชคฤห์ และตกแต่งให้เป็นอุทยานสวยงาม ดังจะเห็นได้จาก โคลงจารึกการสร้างภูเขาจักราชคฤห์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) สำหรับการตกแต่งภูเขาจักราชคฤห์ในสมัยรัชกาลที่ 1 โดปรากฏโครงการภูเขาามาจนถึงทุกวันนี้

¹ เทาเซน แฮร์ริส (Townsend Harris) โดรับการแต่งตั้งจากประธานาธิบดีแฟรงกลิน เพียร์ซ (Franklin Pierce) แห่งสหรัฐอเมริกา ใหเป็นทูต มาประเทศไทย ในรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2399 หลังจากนั้นโอดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำประเทศญี่ปุ่น

² กรมศิลปากร, บันทึกgrayวันของเทาเซน แฮร์ริส, หน้า 86.

³ จดหมายเหตุเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน, อ้างถึงใน กิ่ง แพงเกาะ, "เรื่องภูเขาในวัดพระเชตุพน," สงกรานต์ 2511, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 62 - 63.

สุนทรภู่ได้บรรยายสภาพแวดล้อมของวัดไว้ในเรื่องรำพันพิลาปว่า วัดจะปลูกต้นไม้
ทั้งที่มีกลิ่นหอม และที่เปื้อนประโยชน์สำหรับพระชบดินใด ถึงความตอนหนึ่งว่า¹

... หอระฆังตั้งทำนองหอกลองใหญ่	ทั้งหอไตรตรงทอง เป็นของหลวง
- ปลูกไม้มอบขอบนอกเป็นคอกคาง	บางโรยร่วงรสรินทุกคืนวัน
ชมพูแลแต่ละคนมีผลลูก	คูดังผูกพวงระย้านักนาคัน
ทรงมาคาลบานดอกกรีบออกทัน	เกยทุกวันเขาเย็นไมเวนวนาย
เห็นทับทิมริมกระฎีสูดคยไถ	สะอื้นโออาลัยจิตใจหาย
เห็นคนสาหนากระไคใจเสียดาย	เคยแกอาหลายครั้งประดังทน

แฮร์ริสได้บันทึกไว้อีกเช่นกันว่าปกติในวัดมีศาลาสำหรับพักผ่อนรับลมอยู่ริมน้ำ พื้นที่
จะปรามไว เรียบและรักษาไว้สะอาด และมีปลูกต้นไม้อันเป็นที่สักการะในทางศาสนา หรือ
ไมคอกชนิดต่าง ๆ "ทั้งหมดนี้ถูกลมกลั่นกันจนทำให้ไม้อาจล้มได้ง่าย ๆ"² นอกจากนี้ ชาวบ้าน
ยังได้นำเอา สัตว์ ที่สวยงามมาปล่อยไว้เป็นคู่ ๆ เช่น นกยูง ห่าน ไก่ หรือนำปลาไปปล่อยไว้
ในสระน้ำ เพื่อประดับวัดด้วย³ เป็นการส่งเสริมให้วัดเป็นสถานที่รื่นรมย์

ศูนย์วิทยพัทยาการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹"รำพันพิลาป" ใน นิราศสุนทรภู่ เล่ม 1, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513),
หน้า 165 - 166.

²กรมศิลปากร, บันทึกประจำวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส, หน้า 68.

³ปาลเลกั๊ว, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 476.

✓ ประการที่สาม วัดเป็นสถานที่รื่นเริง เนื่องจากชาวไทยมีนิสัยรักสนุก ประกอบ
 การงานทั้งงานมงคลและงานไม้มงคล¹ มักจะมีการละเล่นควบคู่ไปด้วยเสมอ ฉะนั้นเมื่อใดในวัด
 มีงาน² ประชาชนชายหญิง เด็ก ผู้ใหญ่ ก็จะมารวมกันอยู่ที่วัด สนุกสนานกัน ตัวอย่างเช่นใน
 งานฉลองวัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 โคจักษ์ใหม่มีการละเล่นมากกว่า 20 ชนิด คือ โขน หุ่น
 ละคร มอญรำ ระบุว่า โมงครุ่ม คลี่ตีไม้ ปรบไก จิวจิ้น ฉวนทกคะเมนตายลวด ลอดหวง รำแพน
 นอนหอกนอนดาบ สิงโตล่อแก้ว มวย ในเวลากลางคืนจะประดับประดาไปด้วยประทีปแก้ว
 ระย้าแก้ว โคมพวง โคมราย มีดอกไม้รุ่งสว่างไปตั้งพระอาราม แลวใหม่หนึ่งคืนละ 9 โรง
 มีดอกไม้เพลิงคืนละ 200 พุ่ม ระथाใหญ่ 8 ระथा พลุ ประทัด พะเพียง ดอกไม้มา ดอกไม้
 กระถาง ดอกไม้กลดต่าง ๆ และมังกรล่อแก้ว ฉวนรำโคม³

ความสนุกสนานของผู้ที่มาร่วมงานเป็นเช่นไรนั้น อาจเห็นได้จาก ความบางตอน
 ในบทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ว่า

บัดนั้น	ฝ่ายการมหรสพฉวนหนา
ก็เล่นขึ้นพร้อมกันเป็นโกลา	เชิดกราวกรายทาท้ายกัน
เหล่าพวกทกคะเมนไต่ลวด	ประกวคกรพอนแพนคู่ขยัน
เสียงมงครุ่มเภาลาระเบ็งบัน	ปรบไกประชันเทพทอง

¹ จดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381)
 เลขที่ 97, รายจ่ายเงินในการเลี้ยงพระสงฆ์และอื่น ๆ ในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาไลย.

² "งานสงกรานต์วัดโพธิ์", สงกรานต์ 2510, (พระนคร: ศรีเมืองการพิมพ์, 2510),
 หน้า 84. และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน,
 พระราชพิธีเดือน 5.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 275.

เสียงสาว เสียงโห่โกลา เสียงคนเฮฮา ก็ก้อง
เสียงพากย์ เพียบพร้อม เสียงกลอง สะเทือนกongsुरาเพียงทำลาย¹

การมืงงานในวัดนอกจากจะทำให้เกิดความสุขสนานแล้ว วัดยังเป็นสถานที่พบปะของหนุ่มสาวทวย เพราะเมื่อมืงงานพิธีในวัด เช่น การก่อดพระเจดีย์ทรายในวันสงกรานต์ งานเทศน์มหาชาติ และคราวมืงงานเทศกาลอื่น ๆ ในวัด ก็จะเป็นโอกาสใหม่มีการพบปะกันระหว่างชายหนุ่มหญิงสาว เป็นที่สนุกสนาน พระยาอนุমানราชชนโลกกล่าวว่ ในงานสังคัมที่วัด พวกหนุ่มสาว เขาแกก็มักจะอวดมืงอวดมืงกัน พวกสาว ๆ จะแต่งตัวอย่างสวยงาม ฉะนั้นจึงอาจจะโคพบเนื้อคู่ที่วัดก็ได้² วรรณคดีไทย เรื่องขุนช้างขุนแผนกสนิมสนุนความชอบนี้ เพราะขุนแผนและนางวันทองก่พบกันและรักกันที่วัด ควยเหตุนี้จึงมีผู้นานานามวัดว่ วัดเป็นแหล่งสมาคัม เป็นรมดีสถาน และเป็นลานเลือกคู่³

4. วัดเป็นบ่อเกิดของศิลปกรรม

สืบเนื่องมาจากการที่วัดเป็นศูนย์กลางของสังคัม เป็นที่พบปะชุมนุมของประชาชน ประกอบกับวัดเป็นแหล่งของศิลปวิทยา ทำให้วัดเป็นบ่อเกิดของศิลปกรรมทั้งทางคานจิตรกรรม ปฎิมากรรม สถาปัตยกรรม และวรรณกรรม นอกจากนี้วัดยังเป็นแหล่งรวมของศิลปวัตถุ และบุษนิยวัตถุ ทำให้วัดมีสภาพเหมือนพิพิธภัณฑทควย ซึ่งอาจกล่าวถึงรายละเอียดดังนี้ คือ

¹ พระบาทสมเด็จพะพุทธชยคฟารุพาโลก, บทละคอนเรื่องอุณรุท ตอน 42, อ้างถึงใน เอนก นาวิกมูล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 260.

² พระยาอนุমানราชชน, เทศกาลสงกรานต์, หน้า 118 - 119.

³ พท.ประสาร ทองภักดี, "การเผยแพร่ศาสนาโดยอาศัยพระสงฆ์และโรงเรียน," พระพุทธศาสนากับสังคัมไทยปัจจุบัน, (พระนคร: ศิวพร, 2513), หน้า 116.

ประการแรก ค่านจิตรกรรม ส่วนมากภาพจิตรกรรมมักปรากฏอยู่บนฝาผนัง โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ หอฉัน หอไตร หอสวดมนต์ หรืออยู่ในภาพพระบฏ¹ ภาพเขียนในสมุดไทย ภาพเขียนตามตุลาयरคหน้า เป็นต้น ภาพจิตรกรรมมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ไซ เป็นเครื่องมือในการสอนธรรมะ นอกเหนือไปจากเพื่อความสวยงาม การที่นิยมสื่อความเข้าใจ ภายภาพ สันนิษฐานว่าเป็นเพราะชาวไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ อ่านหนังสือไม่ออก

เรื่องราวในภาพจิตรกรรมไทย มักจะเน้นในเรื่องพุทธประวัติ พุทธวงศ์ เรื่องราว จากชาตก โดยเฉพาะ ทศชาติชาตก คัมภีร์โลกสันฐานว่ากวยความเป็นอยู่ ความเจริญเติบโต นิสัยใจคอ การเกิดการตายของมนุษย์และสัตว์โลก รวมทั้งเรื่องรามเกียรติ์² นอกจากนี้จะเป็น เรื่องราวจากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ออนุฎีกา ปถุคณาธรรมต่าง ๆ หรือแสดงเรื่องราวในสังคม เช่น ขบวนการพยุหยาตราทางชลมารค และสถลมารค ประเพณี 12 ปี³ เป็นต้น ในหัวเมืองเหนือ มักจะไม่ค่อยนิยมเขียนภาพจิตรกรรม แต่จะเขียนภาพลายรดน้ำแทน หรือถ้าเขียนภาพจิตรกรรม ก็มักจะเขียนเรื่องราวจากชาตกนอกนิบาต เช่น สมุทโฆษ จันทกุมาร สังข์ทอง⁴ เป็นต้น

เนื่องจากชาวไทยมีความเชื่อว่าการเขียนภาพในพระพุทธรูปคือนิรันดร์เป็นพุทธรูปชา มืออันสูงส่ง ทำให้จิตรกรรมแสดงฝีมือสร้างศิลปะอย่างวิจิตรงดงาม⁵ จะพบว่าชาวไทยไม่นิยม

¹พระบฏ คือ ฉินฉาที่จิตรกรไทยโบราณ เขียนภาพพระพุทธเจ้าไว้มุมฐานแทนรูปปฏิมากรรม ภาพพระบฏมักเขียนพระพุทธเจ้าประทับยืนบนแท่นดอกบัว มีฉัตรสวาทยืนพนมมือสองข้าง.

²เอสิชาเบธ ไลออนส์, จิตรกรรมไทยจากเรื่องทศชาติ, (พระนคร: ศิวพร, 2506), หน้า 10.

³เอกสารประกอบคำบรรยายในนิทรรศการจิตรกรรมไทย, กรมศิลปากร วังท่าพระ 15 สิงหาคม 2522.

⁴ศิลปะ พีระศรี, คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง, (พระนคร: ศิวพร, 2502), หน้า 26 - 28.

⁵มงเซเจอร์ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 327 - 328.

สร้างศิลปะเช่นนี้ไว้ในบ้านเรือน แต่จะนิยมสร้างศิลปกรรมทั้งงดงามไว้ในวัด ลักษณะสำคัญของจิตรกรรมไทย คือ ความอ่อนช้อย นุ่มนวล และความสงบ ภาพจิตรกรรมไทยไม่เคยเขียนขึ้นมาจากสิ่งที่เป็นจริง แต่เป็นจินตนาการเอาเองของจิตรกร เช่น ภาพเทวดา นางฟ้า หงษ์ นาค ครุฑ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงนิยมศิลปกรรมแบบจีน ทำให้ภาพจิตรกรรมไทยเริ่มมีคตินิยมเขียนภาพแบบจีน¹ โดยเฉพาะในวัดที่สร้างตามถือป็น ซึ่งทำให้ลักษณะจิตรกรรมแบบไทยเดิมเปลี่ยนไป อย่างไรก็ตาม ย่อมแสดงให้เห็นว่าสิ่งที่จิตรกรสวยงาม อย่างเช่น ภาพจิตรกรรมจะไปประชุมอยู่ที่วัด ทำให้หอศิลป์ของไทยไปอยู่ตามโบสถ์วิหาร ในวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก

จิตรกรรมในวัดนอกจากจะใช้ประโยชน์ในด้านการสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนแล้ว ยังใช้เป็นสถานที่นำเที่ยวของอาคันตุกะที่มาเมืองไทย ก็จะได้เห็นได้จากบันทึกของสังฆราชปาลเลกซ์ กล่าวว่ ภาพจิตรกรรมไทยเป็นที่ต้องตาของชาวยุโรปที่มาพบเห็น²

ภาพจิตรกรรมไทยตามวัดที่ตกทอดมาถึงปัจจุบัน ได้สะท้อนให้เห็นลักษณะความเชื่อสถาปสังคม ซึ่งเป็นหลักฐานประการหนึ่งในการศึกษาสังคมไทยด้วย

ประการที่สอง ตามปฏิมากรรม การให้ความสำคัญต่อพระพุทธรูปของชาวไทย ในสมัยนี้ จะเห็นได้จากบันทึกของสังฆราชปาลเลกซ์ที่เล่าว่า ประมาณ พ.ศ. 2390 เขาและคณะ ได้เดินทางไปหัวเมือง ระหว่างทางไคแวงเขาไปพักในวัดร้าง พวกที่มาด้วยได้ลักลอบนำเอา

¹ เอกสารประกอบคำบรรยายในนิทรรศการจิตรกรรมไทย, กรมศิลปากร วังท่าพระ 15 สิงหาคม 2522.

² ศิลป์ พีระศรี, คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง, (พระนคร: ศิวพร, 2502),

หน้า 26 - 28.

³ มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 327 - 328.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ ประมาณ 20 องค์ ซึ่งเมื่อสังฆราชปาลเลกซ์ทราบเรื่องเข้าได้สั่งให้
 หิงพระพุทธรูปที่เอามาลงน้ำโทมค โดยกล่าวว่ากฎหมายเมืองไทยลงโทษนุรายที่ขโมยพระพุทธรูป
 ถึงกับเผาทั้งเป็น¹ และเมื่อ เซอร์ ยอน โบว์ริง เขามาทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับ
 ประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. 2398 เรื่องที่เขามาได้บรรทุกพระพุทธรูปพมามากมาย สมเด็จพระยา
 พระคลัง (คิส บุนนาค) ได้ขอซื้อพระพุทธรูปองค์นี้ เพราะต้องการจะ "ช่วยถ้ายิพนทุกซ์จาก
 การเป็นทาสในการที่มาตั้งอยู่ในที่ตกต่ำ"² ยอมแสดงให้เห็นถึงค่านิยมและความเชื่อมั่นที่มีใน
 พระพุทธรูปของชาวไทยเป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม ในสมัยเมื่อแรกตั้งกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวง ปรากฏว่า ไม่ค่อยมี
 การสร้างพระพุทธรูปขึ้นมากนัก เป็นเพราะคติความเชื่อที่ไม่นิยมนำพระพุทธรูปมาไว้ที่บ้าน
 ประการหนึ่ง และคติการมีทอพระ ตูพระ เพิ่งเริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3³

ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ัญเชิญพระพุทธรูป
 จากหัวเมืองเหนือเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2337 เป็นจำนวนถึง 1,248 องค์ แล้วได้นำไป
 ประดิษฐานตามวัดหลวง 872 องค์ พระพุทธรูปที่เหลือจึงให้ผู้อื่นรับไปซ่อม และนำไปไว้
 วัดต่าง ๆ⁴ ทั้งนี้อาจสรุปได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 สร้างพระพุทธรูป

¹ มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

² หนังสือเรื่อง เซอร์ ยอน โบว์ริง เขามาเมืองไทย ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี
 กับประเทศสยาม เมื่อปี พ.ศ. 2398, หน้า 44.

³ "พระราชปุจฉาอันฉบับที่ 1 ในรัชกาลที่ 3 ว่าควยทรงสร้างหอพระในพระราชวัง
 จะควรหรือไม่," พระราชปุจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 1,
 หน้า 179 - 180. และ เสฐียรโกเศศ, ประเพณีการทำบุญสวนมนต์เลี้ยงพระ, (พระนคร:
 โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2506), หน้า 38.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156 (พ.ศ. 2337) เลขที่ 9,
 พระพุทธรูปอาราธนามาแต่เมืองสุโขทัย จ.ศ. 1156. และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราช
 พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 267 - 272.

น้อยมาก¹ เมื่อเปรียบเทียบกับในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในการสร้างพระพุทธรูป ดังจะเห็นได้จากกรที่มีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงคิดค้นคัดเลือกพุทธรูปวิริยาบถของพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตามเรื่องที่มีมาในพุทธประวัติ แล้วโปรดให้สร้างเพิ่มเติมขึ้น นับรวมกับแบบเดิม เป็น 40 ปาง² นอกจาก

¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปเหมือนกัน คือ

1. พระปาลิไลย ประดิษฐานอยู่ในพระวิหารทิศเหนือ วัดพระเชตุพน
2. พระศรีสรรเพชญ์ พระประธานในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ
3. พระพุทธรูปองค์ใหญ่วัดสุทัศน์

ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงปั้นหุ่นพระพักตร์พระประธานในพระอุโบสถ วัดอรุณราชวรารามด้วยพระองค์เอง และได้มีการหล่อพระพุทธรูปขึ้นด้วย กระจายละเอียดยใน หองสมุดศิริญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 (พ.ศ. 2355) เลขที่ 26, บัญชีหล่อพระไสยาสน์และเทวรูป.

² หองสมุดศิริญาณ, หมุดตำรา เลขที่ 50, ตำราพระพุทธรูปว่าด้วยภาพพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตามมติสมเด็จพะมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส.

พระพุทธรูปที่มีหมายรับสั่งให้สร้างขึ้นเป็นจำนวนมาก¹ และที่ได้มาจากหัวเมืองประเทศราช เมื่อมีชัยชนะจากการทำสงคราม²

¹อาจสรุปได้ว่า พระพุทธรูปที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง แบ่งเป็น

1. พระพุทธรูปเนื่องด้วยพระราชประวัติ คือ พระพุทธรูปยอชฟ้าจุฬาโลก พระพุทธรูปเลิศหลานาถาย พระพุทธรูปเจษฎา พระพุทธรูปราชาภิเษก พระพุทธรูปชินสีห์ศรีโลกนาถ พระพุทธรูปอินทร์รังสรรค์ พระพุทธรูปชัยวัฒน์ พระพุทธรูปนิมิตร พระพุทธรูปรังสรรค์

2. พระประธาน คือ

2.1 พระพุทธรูปนันทคุณ พระประธานวัดราชโอรส

2.2 พระพุทธรูปศรีโลกเชษฐ พระประธานวัดสุทัศน์เทพวราราม

2.3 พระเศวตมุนี พระประธานวัดราชนันทกา

2.4 พระพุทธรูปมหาโลกาภิเนษ พระประธานวัดเฉลิมพระเกียรติ

3. พระพุทธรูปปาง คือ พระพุทธรูปสร้างตามแบบที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเลือกคนในคัมภีร์ พระโต ซึ่งประดิษฐานในพระวิหารวัดกัลยาณมิตร และพระพุทธรูปไสยาสน์ ในพระวิหารวัดพระเชตุพนและวิหารวัดราชโอรส

ดูรายละเอียดใน พุทธเจดีย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2519). (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานอาปณกิจศพ นายทองหล่อ ทองบุญรอด 20 มีนาคม 2519).

²ห้องสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 1 ตอนที่ 2 - 5, เกณฑ์เรื่องขึ้นไปรับพระบรมธาตุ พระบาง พระแทรกคำ พระฉันทสมอ ที่อาราธนา มาจากเมืองเวียงจันทน์ที่กรุงเก่าลงมาพักไว้ที่วัดเขียนตรงกับวัดเขมา ณ วัน 11 คำ และการเกณฑ์แห.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้บำรุงพระพุทธรูปทวยประการต่าง ๆ เช่น
 ทรงสร้างเครื่องทรงพระแก้วมรกต สำหรับหมี่ในถุกุหนาว¹ ถวายพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร
 นอกเหนือจากเครื่องทรงสำหรับถุกุรอนและถุกุณที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงสร้างถวายเป็น
 ถุกุเหมือนว่าพระมหากษัตริย์ไทย มีหน้าที่ประกอบพระราชกิจในการเปลื้องเครื่องทรงพระแก้วมรกต
 ในถุกุต่าง ๆ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1

การบำรุงพระพุทธรูปเห็นไฉ้จักจากประเพณีการปิดทองพระพุทธรูป² การสร้าง
 หอพระในพระราชวัง³ การถวายเศวตฉัตร 7 - 9 ชั้น⁴ และบริจาครื่องสักการะแก่

¹ พุทธเจดีย์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง, หน้า 5.

² หองสมุควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 2
 ตอน 15, ปิดทองพระประธานวัดพระยาท่า. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193
 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 1 ตอน 2, ทรงพระราชศรัทธาเสด็จไปปิดทองพระพุทธรูปวัดราชโอรส.

³ หองสมุควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 7
 ตอน 3, ปิดทองหอพระในพระราชวัง.

⁴ หองสมุควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 6
 ตอน 17, ใ้ทำเศวตฉัตร 9 ชั้น ถวายพระพุทธรูปวัดสุทัศน์เทพวราราม. และ หมายรับสั่ง
 รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 5 ตอน 11, ทำเศวตฉัตร 7 ชั้น สำหรับ
 พระประธานวัดสระเกศ.

พระพุทธรูป¹ ปรากฏว่า บรรดาเจ้านายและขุนนางได้ทำการสร้างพระพุทธรูปในทำนองเดียวกัน
 ควบ² นอกเหนือจากพระพุทธรูปที่ผลิตโดยพระภิกษุสงฆ์ที่ทรงคุณอยู่แล้ว เป็นจำนวนมาก³ ทั้ง
 พระบูชาและพระเครื่อง³

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 52,
 บัญชีเรื่องทรงบริจาคเครื่องแก้วเจียรนัยกับสิ่งของต่าง ๆ ตั้งโต๊ะ กระทำสักการะบูชา พระพุทธรูป
 ปรากฏกรมมรดก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงฯ ทรงสันนิษฐานในตำนาน
 โต๊ะเครื่องบูชาว่า ได้เริ่มมีการเล่นโต๊ะเครื่องบูชาแบบจีนในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อ ปีชวด พ.ศ.
 2361 แลแพร่หลายไปตามวังเจ้า และบ้านขุนนาง เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ยิ่งเป็นสมัยที่
 ประกวดประชันกันในการสร้างวัด ทำให้เครื่องบูชาหน้าพระจັกกันอย่างประณีตควบ.

และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 34/8 ตอน 3,
 บัญชีพระราชดำรัสสั่งพระยาพิพัฒน์โกษา จมื่นสรรเพชรภักดิ์ ว่าภาสวรรัตนแก้วในหน้าพระธรรมรงค์
 ถวายพระพุทธรูป.

² หอสมุดควชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 11
 ตอน 6, เจ้าจอมข้างในจะเสด็จไปฉลองทำบุญพระพุทธรูปทอง ณ บ้านพระนรินทรเสนี. หมาย
รับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 12 ตอน 2, ฉลองพระพุทธรูปศิลาที่
วังพระองค์จินดา. และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 3 ตอน 3, เจ้าจอม
ข้างใน จะไปหลอพระ ณ บ้านอินนเทพ.

³ คุรุรายละเอียดใน "สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) กับวัดอินทรวินัย,"
วัดอินทรวินัย 2520, หน้า 15 - 17.

⁴ พระเครื่อง คือ พระองค์เล็ก ๆ และลักษณะส่วนประกอบขององค์พระนั้น มีคานหนา
 เพียงคานเดียว หมายความว่า มีรูปองค์พระนูนทางด้านหน้า ส่วนทางด้านหลังไม่มีส่วนลักษณะรูป
 องค์พระที่จะให้เห็นเต็มองค์จริง ๆ แต่พระเครื่องบางชนิดมีรูปองค์พระทั้งคานหน้าและคานหลัง
 ก็มี.

มีข้อน่าสนใจเกี่ยวกับการสร้างพระในสมัยนี้ว่า ชาวไทยมีความเชื่อชาตินิยมในการหล่อพระพุทธรูปมาก ก็จะได้เห็นว่า ชาวบ้านในหมู่บ้านต่างหล่อ อ. บางกอกน้อย โค้ดประกอบอาชีพหล่อพระมาเป็นเวลานาน และจากคำกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ทราบว่า มีโรงหล่อพระพุทธรูป และซ่อมพระพุทธรูปในพระราชวังด้วย¹ ความเชื่อชาตินิยมในการหล่อพระพุทธรูปของชาวไทย ทำให้เกิดมีพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปด้วยวิธีอื่น วัสดุที่ใช้ในการสร้างพระพุทธรูปต้องทำด้วยวิธีการผสมเนื้อทองในตำราพระพุทธรูปที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงค้นคว้าขึ้นเมื่อปี 11 วิธี คือ ทองเนาโลหะ ทองสกัดโลหะ ทองปั้นจะโลหะ สำริด เมกกระพี้ทองแดง ทองบุทองแดง ทองสีทองบวบ ทองแท่นทั้งเหนียว ทองเทระรัง² สังฆราชपालเลกซ์โคเลารายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปไว้อย่างน่าสนใจว่า³

... คอยเตาเล็ก ๆ และเครื่องเป่าสูบ ฆูล้อมทองเหลือง ทองแดง อาจประคิษฐ์สิ่งใหญ่ไม่น่าเชื่อได้ เช่น หล่อพระพุทธรูปองค์มหาสูงตั้ง 50 ปีเอ๋ย เมื่อแม่พิมพ์สำหรับหล่อได้รับการสุมนจนรอนแล้ว พวกดำเนินการหล่อก็จะเขาล้อมรอบพร้อมคอยเตาเล็ก ๆ ของแต่ละคน หล่อมีโลหะหนักประมาณหนึ่งร้อยลิ้ว พอได้รับอากาศสัญญาณ ชายฉกรรจ์สองคนจะขึ้นไปเหนือแม่พิมพ์ พร้อมคอยเบามีโลหะละลายอยู่เต็มเทลงไปในช่องเปิดตอนส่วนบนของแม่พิมพ์ พอเทเสร็จแม่พิมพ์นั้นจะวางมือ คนอื่น ๆ ก็ขึ้นไปเทกันต่อ ๆ ไปไม่ขาดสาย จนกระทั่งเต็มแม่พิมพ์ ...

อย่างไรก็ตาม การสร้างพระพุทธรูปบางองค์ต้องใช้ ทอง เงิน นาก เพชร พลอย และวัสดุอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ซึ่งล้วนแต่เป็นของมีค่าทั้งสิ้น อัครการกรก่อสร้างพระพุทธรูป

¹ นายมี, ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 375.

² ทองสมุทวาริชญาณ, หมู่ตำรา เลขที่ 50.

³ มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 333 - 4.

องค์หนึ่ง ๆ นั้นไม่เท่ากัน ในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อต้นรัชกาลทรงสร้างพระพุทธรูป 30 องค์ มีอัตราตั้งแต่ 1 - 868 ชั่ง¹

ประการที่สาม คานสถาปัตยกรรม ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2394 เป็นระยะที่มีการสร้างวัดใหม่ และปฏิสังขรณ์วัดเก่าเป็นจำนวนมาก ดังนั้น ในช่วงนี้จึงมีความจำเป็นของใช้ความสามารถในคานสถาปัตยกรรมเป็นสำคัญ แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงคานสถาปัตยกรรมของวัด ในสมัยรัชกาลที่ 3 สืบเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในสถาปัตยกรรมแบบจีน ทำให้เกิดคติการสร้างวัด โดยใช้ศิลปจีน ซึ่งอาจเรียกได้ว่า เป็นแบบพระราชนิยมในสมัยนั้น สาเหตุที่เกิดสถาปัตยกรรมแบบจีนดังกล่าวในสมัยรัชกาลที่ 3 มีสาเหตุประการสำคัญดังนี้ คือ

1. ความนิยมในศิลปจีน การติดต่อกับประเทศจีนมากในสมัยรัชกาลที่ 2 - 3 เป็นสาเหตุทำให้เกิดความนิยมในศิลปกรรมของจีน โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงกำกับกรมท่ามาก่อนที่จะเสวยราชสมบัติ ทำให้พระองค์รับศิลปของจีนได้โดยง่าย อีกประการหนึ่ง เป็นลักษณะค่านิยมของชาวไทยที่นิยมชมชอบศิลปต่างประเทศ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประเทศจีนเป็นประเทศมหาอำนาจที่มีกึ่งที่สุดทางตะวันออก มีวัฒนธรรมอันสูงส่งมานาน การนำศิลปกรรมแบบจีนมาใช้จึง เป็นการแสดงออกถึงความมีวัฒนธรรมสูงควย ดังจะเห็นได้จากพระราชดำริในการสร้างสวนขวาของรัชกาลที่ 2² เป็นต้น

¹ หองสมุดชิริญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 - 1191 (พ.ศ. 2370 - 2377) เลขที่ 13, บัญชีพระพุทธรูปที่ทรงสร้างควยทอง เงิน และจำนวนเพชร พลอย ตั้งแต่ จ.ศ. 1189 - 1196.

2. ชาวจีนในประเทศไทย มีชาวจีนเข้ามาอยู่ในประเทศเป็นจำนวนมาก จากบันทึกของสังฆราชปาลเลกัวซ์ กล่าวว่า มีชาวจีนในกรุงเทพฯ ที่ยุบปีทั้งหมดประมาณ 200,000 คน¹ ซึ่งตรงกับการคาดคะเนของเวลลว่า ในตอนปลายรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนอพยพมาเมืองไทย ปีละ 7,000 คน และในปลายรัชกาลที่ 3 เพิ่มขึ้นปีละ 15,000 คน ทั่วทุกหนจะมีชาวจีนถึง 250,000 คน ในสมัยรัชกาลที่ 3² ซึ่งมากกว่าจำนวนชาวไทยที่สังฆราชปาลเลกัวซ์บันทึกไว้ว่ามีเพียง 120,000 คนในเมืองหลวง ย่อมแสดงว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เกิดชนกลุ่มน้อยซึ่งมีจำนวนมากขึ้น สันนิษฐานได้ว่า ชาวจีนเหล่านี้มาจากอิทธิพลลักษณะศิลปกรรมแบบจีนอันเป็นลักษณะเฉพาะของตน จนมีการลอกเลียนแบบมาใช้ในการสร้างวัด ประการหนึ่ง ประกอบกับการเสียกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 2310 ทำให้เสียช่างฝีมือดี ๆ ไป เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ทองโง่ชาวจีนมาทำการสร้างซ่อมวัด เพราะปรากฏว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 ต้องซ่อมสร้างวัดมาก บางครั้งไม่มีช่างพอเพียง ต้องขอแรงพระภิกษุมหาช่วยงาน³ การที่มีชาวจีนเข้ามาอยู่มาก ทำให้มีแรงงานเพียงพอ ประกอบกับชาวจีนเป็นผู้ที่ทำงานได้ทั้งนั้น ไม่ว่าจะเป็นการซุกคดลอง สร้างวัด เพราะการทำงานโดยรับจ้างเป็นสิ่งที่ชาวจีนนิยม ประจวบกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่ต้องการสร้างวัด ซ่อมวัดเป็นอันมาก ทำให้เกิดศิลปกรรมแบบจีนในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดขึ้น จากเพลงยาวขอพระเกียรติ ของพระยาไชยวิชิต (เนือก)

¹ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 53 - 54.

² วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, แปลโดย นิจ ทองโสภิต, (พระนคร: โรงพิมพ์สมาคมสังคมาศศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 49 - 50.

³ หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168 (พ.ศ. 2349) เลขที่ 5, บัญชีจ่ายเงินเบี้ยหวัด. และ หมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 10 ตอน 41, ให้จักสำหรับถวายพระสงฆ์ที่ประทับที่พระจกฐานพระพุทธไสยาสน์.

ทำให้ทราบว่า ชาวจีนที่มีส่วนในการนี้ คือ พวกจีนแต้จิ๋ว เป็นชาวจีนที่อยู่ในสำเพ็ง และชาวจีนที่จ้างมาทำงานนี้มีจำนวนมากจนต้องตั้งครัวเลี้ยงอาหารควย¹

3. การสร้างวัดแบบเดิมไม่คงทน ชนม์นิยมการสร้างวัดแบบดั้งเดิม เช่น แบบที่สร้างในสมัยอยุธยา ตลอดลงมาถึงรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ปรัชักหักพังเสียหายได้ง่าย เพราะวัสดุที่ใช้ไม่คงทน เช่น ซอฟ้า ไบระกา เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซ่อมวัดที่เพิ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 เพราะเมื่อตกมาถึงสมัยของพระองค์ วัดทรุดโทรมลง อาจทำให้พระองค์แสวงหาแบบการสร้างวัดที่คงทน โดยที่ศิลปกรรมของจีนมีลักษณะบ่งบอกถึงความคงทนแข็งแรง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงทรงนำเอาศิลปินจีนมาใช้ในการสร้างวัด เนื่องจากในยุคนั้นประเทศไทยมีการค้าขายกับจีนมาก เป็นเหตุให้หาวัสดุมาใช้ในการก่อสร้างและประดับวัดได้ง่าย

เป็นที่น่าสังเกตว่า การยอมรับแบบอย่างของจีนมาใช้ในการก่อสร้างวัดนั้น เป็นการยอมรับนับถือเฉพาะรูปแบบการก่อสร้างเท่านั้น ไม่ได้รับเอาอิทธิพลแนวความคิดมาควย เพราะแม้จะก่อสร้างวัดแบบจีน แต่ลักษณะการวางโครงสร้างและการใช้สอยเป็นไปเพื่อสนองเจตนาเดิมทั้งสิ้น

ควยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเป็นผู้นำในการสร้างวัด โดยใช้ศิลปกรรมจีน อันเป็นแบบพระราชนิยม ทำให้บรรดาเจ้านายและขุนนางนำไปเป็นแบบอย่างควย วัดที่มีลักษณะสถาปัตยกรรมจีน มีดังต่อไปนี้ คือ

วัดในกรุงเทพมหานคร - วัดเทพธิดาราม วัดมหรณพาราม วัดราชโอรสาราม
วัดนางนอง วัดนางชี วัดอัมพรสวรรค์ วัดจันทาราม วัดอินทาราม วัดเศวตฉัตร
วัดราชสิทธิาราม วัดพิชัยญาติการาม วัดกัลยาณมิตร

วัดในจังหวัดนนทบุรี - วัดเฉลิมพระเกียรติ

¹ พระยาไชยวิชิต (เผือก), เพลงยาวยอพระเกียรติ, หน้า 31.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

วัดในจังหวัดสมุทรปราการ - วัดโปรดเกศเชษฐาราม และวัดโสมนัสวัดพลเสไฟ
เกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างในวัด สันนิษฐานว่าคงใช้ไม้เป็นส่วนสำคัญของสิ่งปลูกสร้าง
ภายในวัด อาจเปรียบเทียบลักษณะทางสถาปัตยกรรมในการสร้างวัดสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาล
ที่ 2 กับสมัยรัชกาลที่ 3 โค้งนี้ คือ

แผนภูมิที่ 2 เปรียบเทียบลักษณะทางสถาปัตยกรรมของวัดในสมัยรัชกาลที่ 1 - 2 กับรัชกาลที่ 3

ร.1 - ร.2	ร.3
<ul style="list-style-type: none"> - ผนังบริเวณของวัดมี 2 อย่าง คือ มีวิหารทิศและโบสถ์เป็นหลักสำคัญของวัด และแบบมีระเบียงคดล้อมรอบโบสถ์ เช่น วัดพระเชตุพนฯ 	<ul style="list-style-type: none"> - ผนังบริเวณของวัด ถือเอาโบสถ์สำคัญมากกว่าวิหารและการ เปรียญ คานข้างของโบสถ์จะมีวิหารกับการ เปรียญ หรือวิหารทั้งสองข้าง เช่น วัดเทพธิดาและวัดราชนัคคา
<ul style="list-style-type: none"> - ผนังรอบโบสถ์มีระเบียงรอบ มีมุขหน้าและหลังก่อนเข้าภายในโบสถ์ ประตูทางเข้ามี 1 - 2 ประตู มีบันไดทางขึ้นระเบียงอยู่ทางคานข้างโบสถ์ ผนังโบสถ์สูงกว่าระเบียง ฐานของโบสถ์เป็นฐานบัวหรือฐานสิงห์ 	<ul style="list-style-type: none"> - ไม่มีระเบียงข้างโบสถ์ จึงมีบันไดขึ้นระเบียงคานหน้า หลัง คานละ 1 บันได ไม่มีมุขหน้าและหลัง ผนังระเบียงมีระดับเดียวกับพื้นโบสถ์ ฐานของโบสถ์เป็นฐานบัวหรือฐานสิงห์ แต่ไม่เป็นทองสำเภา
<ul style="list-style-type: none"> - หลังคาโบสถ์มีลักษณะอ่อนช้อย ซอนหลังคา 2 - 3 ชั้น จำนวนคันทับของหลังคามีตั้งแต่ 2 - 4 คน ประกอบควย ซอฟ้า ไบระกา หางหงส์ คิ้วล่ายอง และสิ่งประดับอื่น ๆ 	<ul style="list-style-type: none"> - มีการซอนหลังคาอย่างมากเพียง 2 ชั้น เลิกใช้ซอฟต์แวร์ ไบระกา หางหงส์

¹ สมใจ นิมเล็ก, "สถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยมในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," วิทยานิพนธ์ ประกาศนียบัตรชั้นสูงสถาปัตยกรรมไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2516.

ร.1 - ร.2	ร.3
<ul style="list-style-type: none"> - โครงสร้างส่วนใหญ่ก่ออิฐ ถือปูน เครื่องบนเป็นไม้หลังคาเป็นจั่วเล็ก - หน้าบัน¹ ลงรักปิดทองปิดกระจก - มีพาไล² ล้อมรอบหรือมีชายคายื่นออกมา และไขไชรา³ เพื่อป้องกันการทำลายของกินฟ้าอากาศ - มีคันทวย⁴ หรือค้ำยัน 	<ul style="list-style-type: none"> - โครงสร้างหลังคาเป็นโครงสร้างไม้ทั้งหมด จึงมีความกว้างมาก ทำให้ทรงของหลังคาไม้โค่สัดส่วน - ก่ออิฐฉาบปูน บันลวดลายคิ้วปูน และประดับคิ้วจาน ชาม ถวย กระเบื้องเคลือบ - ไม่มีพาไล และเล็กไขไชรา - ไม่ต้องมีคันทวย

¹หน้าบัน คือ หน้าจั่ว อยู่ที่หน้าอุโบสถ วิหาร หรือหลังคาพระระเบียงมีลวดลายปิดทองวิจิตรพิสดาร.

²พาไล เป็นส่วนที่ยื่นออกมาจากชายคา และมีเสารับเป็นเสานางเรียงตลอด มีชานสำหรับนั่งเล่น เป็นห้องโถงไม่มีฝา.

³ไชรา คือ องค์กระกอบทางสถาปัตยกรรมที่เป็นแผ่นไม้ค้ำชายคาเฉพาะส่วนที่ยื่นพ้นผนังอาคารออกไปหาขอบของหลังคา.

⁴คันทวย คือ ส่วนที่ยึดขอฟ้าให้ติดกับอกไก่.

ร.1 - ร.2	ร.3
- การประดับตกแต่งหมู่ประตู่และซุ้มหน้าต่าง เป็นซุ้มอย่างบรรณแถลง ¹ ทรงมณฑปหรือ ทรงโค้ง	- การประดับตกแต่งหมู่ประตู่หน้าต่าง เป็นลาย บั๊นปูน ประดับคิณังฉิ่งของโบสถ์วิหาร เป็น ลายทิวทัศน์ หรือลายดอกไม้ และนก

¹ที่มา: สมใจ นิ่มเล็ก, "สถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยมในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," วิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร เพื่อการศึกษาตามหลักสูตร ประกาศนียบัตรชั้นสูง สถาปัตยกรรมไทย, 2516.

สำหรับการสร้างพระพุทธรูปเจดีย์ในสมัยนี้ ถือว่าเป็นส่วนประกอบของวัดเท่านั้น ไม่มีความสำคัญเหมือนกับเจดีย์ที่สร้างในสมัยสุโขทัย ซึ่งถือเป็นหลักของวัด อาจเป็นเพราะพระธาตุหายากมากขึ้น ประการหนึ่ง จึงสร้างสถูปเจดีย์น้อยลง ประกอบกับ โบสถ์ วิหาร โคกเขามามีความสำคัญแทนที่ เพราะหัวใจสำคัญของพระพุทธรศาสนาในขณะนั้น คือ การบวชเรียน ควบเหตุนี้ทำให้ความสำคัญของพระพุทธรเจดีย์มีน้อยลง

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังนิยมสร้างเจดีย์แบบย่อมุมไม้สิบสอง² ซึ่งสร้างกันมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา³ เห็นได้จากการสร้างเจดีย์แบบย่อมุมไม้สิบสองเป็นอันมาก ในวัดพระเชตุพน แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ใค้นิยมสร้างพระปรางค์แทนเจดีย์ จะพบศิลปะแบบนี้

¹บรรณแถลง หรือ บัณแถลง คือ จั่วเล็กหรือซุ้มจั่วเล็ก บางที่เรียกเป็นภาษาชาวบ้านว่า ซุ้มรังโก ไซ เป็นส่วนประกอบหลังคาเครื่องยอด เช่น มณฑป บุษบก ฯลฯ ตามคติถือว่าชั้นแบ่ง มณฑป เป็นชั้นของสวรรค์ ซ่างจึงใค้ประดิษฐ์บัณแถลงขึ้นเป็นสัญลักษณ์แทนวิมานของเทพ.

²ย่อมุม หมายถึง การทำให้แต่ละมุมของเจดีย์ หรือสถาปัตยกรรมอื่น ๆ เกิดมุมเล็ก ๆ ขึ้น นิ้รวมกันทั้ง 4 มุม เป็น 12 หรือ 20 กัม

³น.ณ. ปากน้ำ, สถูปเจดีย์ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2516), หน้า 69.

ไต่จาก พระปรางค์วัดราชบูรณะ วัดพิชัยญาติ วัดจักรวรรดิ วัดเทพศิรินทราวาส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดนางชี แมงูเขาทองวัดสระเกศ แต่เดิมก็ตั้งใจจะสร้างเป็นพระปรางค์ กล่าวกันว่าพระปรางค์ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 มีลักษณะสวยงามมาก โดยเฉพาะพระปรางค์วัดราชบูรณะ¹

ลักษณะการสร้างstupเจดีย์ในสมัยนี้ ถ้าหากเป็นการสร้างไว้ตามหัวเมืองและเมืองประเทศราช มักจะเป็นเจดีย์ทางการเมือง เนื่องมาจากการแสดงชัยชนะในการทำสงคราม อย่างเช่น พระยาศรีพัฒน์ให้สร้างพระเจดีย์ที่ยอดเขาเมืองสงขลา เมื่อครั้งยกทัพไปปราบปรามเมืองตานี และเมืองไทรบุรี² และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 3 ให้สร้างพระเจดีย์ปราบเวียงจันทน์ในเมืองเวียงจันทน์ เพื่อจารึกความชั่วของเจ้าอนุ³ มิฉะนั้นจะสร้างพระเจดีย์ขึ้นเพื่อเหตุผลทางการปกครองควย เช่น การสร้างพระสมุทรเจดีย์ พ.ศ. 2370 เพื่อใช้เป็นการป้องกันศัตรู⁴ แต่โดยปกติมักสร้างเจดีย์ขึ้นเพื่อเป็นอนุสาวรีย์ ระลึกถึงผู้ตายไปแล้ว อย่างไรก็ตามก็สันนิษฐานว่าไม่มีการนำเอาอัฐิของผู้ตายไปไว้วัดตั้งแต่ พ.ศ. 2348 เพราะได้มีประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรเอาอัฐิของ พ่อ แม่ ญาติ พี่น้อง เข้าไปเก็บหรือทิ้งไว้ในกุฏิ วิหาร การเปรียญ ไตรธรรมาสน์ อาสนสงฆ์ พระพุทธรูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ เหมือนดังแต่ก่อน⁵ จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการสร้างพุทธเจดีย์น้อยลงควย

¹วิทย์ พินันเงิน, ศิลปกรรมไทย, (พระนคร: โรงพิมพ์กุลกิจ, 2514), หน้า 53. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาชนนการพิสิษฐ์ เป้า มลิณทูลตร 23 มิถุนายน 2514).

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 7 - 8.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 69.

⁴ห้องสมุดศิริวิทยาคม, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 15ข, เรื่องสำเนาจารึกการควยการสร้างพระสมุทรเจดีย์.

⁵"พระราชกำหนดใหม่ 45 ห้ามเก็บอัฐิไปทิ้งไว้ในกุฏิวิหาร จ.ศ. 1166," ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166 (พ.ศ. 2347), หน้า 459 - 462. (ฉบับมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ และการเมือง พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 กวง).

เป็นที่น่าสังเกตว่า สิ่งที่สร้างสำหรับวัดจะได้รับการสร้างอย่างวิจิตรปราณีตเท่าที่จะทำได้ สถาปัตยกรรมของวัดจึงสวยงาม จะเห็นได้จากความประณีตในการสร้างส่วนประกอบในวัด เช่น เติมน้ำโบสถ์ วิหาร มณฑป จนถึงเครื่องใช้ในวัด เช่น ตู้สำหรับใส่พระธรรม หีบพระเทศน์ เป็นต้น

✓ การที่ประชาชนนิยมบรรจุของมีค่าไว้ในสถานที่ต่าง ๆ ภายในวัด เป็นผลเสีย ทำให้เกิดมีผู้ลักขโมยสิ่งของมีค่าในวัด เพราะของมีค่าจะอยู่ที่พระพุทธรูป สลุป เจดีย์ จนรัฐต้องออกพระราชกำหนดให้ชาวบ้านช่วยกันดูแลผู้ที่มาทำลาย และลักขโมยของมีค่าเหล่านั้นไป การที่มีการลักขโมยสิ่งของในวัด จะเห็นได้จากคำขู่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า²

... องค์ระฆังยอมกริ่งกรวยอกเหมือนไม้เรียวพระบรมธาตุ สิ่งไร้มันจุไว้ไม่ว่า
บุรุษก็ลักขุดไปเสียโกงาย ๆ ถึงพระสมุทระเจดีย์ เมื่อครั้งยังเป็นรูปอย่างนั้นอยู่
ก็ถูกบุรุษลักขุดของที่มันจุไปเสียครั้งหนึ่งแล้ว แลครั้งนี้อ่ยากก็ขุดเลย เครื่องมันจุ
อยู่ลึกซึ่งแน่นอน คนขุดคนน้อยกว่า 50 - 60 คนจะขุดออกไม่ได้คอก ถึงเครื่องมันจุ
นั้นก็ไม่มี เงิน ทอง เพชร พลอย ของมีราคาอะไรคอก ... เพราะรูอยู่แล้ววา
คนมักจะสงสัยพอใจชุกถึงสมบัติพิสดานเงินทองมีมาก แจกลูกให้เมียเสียก็กว่า
จะเอามาฝังมันจุไว้ทำไม ใครยังคิดสงสัยอยู่นั้นเสียจริตทีเดียว ...³

¹ "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ 13, ให้ชาวบ้านคอยจับบุรุษที่ทำอันตรายแก่พระพุทธรูป พระสลุปเจดีย์", เรื่องเดียวกัน, หน้า 353.

² หอสมุดวชิรญาณ, หนังสือตำนาน เลขที่ 12 มัค 2 คู่ 121, เรื่องพระเจดีย์.

การที่มีพระราชปรารภเช่นนี้ ย่อมแสดงว่าบรรดาของมีค่าในยุคนั้นวัดอุเทลานั้น
มักจะถูก ลัก ชุก เจาะอยู่เสมอ ความจริงในวัดหลวง จะมีข้าพระ เลกวัค โยมสงฆ์เป็นผู้ที่
ดูแลรักษาที่อยู่แล้ว จึงไม่ว่าจะมีการชุกลักขโมยของมีค่าในวัดได้อย่างไรก็ตาม

ประการที่สี่ คำนวณวรรณกรรม เนื่องจากวัดเป็นแหล่งที่ให้การศึกษา พระสงฆ์ส่วนใหญ่
เป็นผู้ที่มีความรู้ ฉะนั้น วรรณกรรมในระบอบชาติจึงมักเกิดขึ้นในวัด¹ ผลงาน
ที่ผลิตออกมาเป็นทั้งของพระสงฆ์และฆราวาส ตัวอย่างของพระสงฆ์และฆราวาสที่ผลิตผลงานที่มี
ชื่อเสียง คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระเทพโมลี (กลั่น)
พระเทพโมลี (เนื่อง) พระธรรมปริชา (แก้ว) เจ้าพระคลัง (ทน) เป็นต้น จะพบว่าทั้งพระ
และฆราวาสที่โคธลิควรรณกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์มีทั้ง เรื่องในศาสนาและเรื่องราวทั่วไป
แต่ผลงานที่มีมากคือ เรื่องราว เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ซึ่งมักจะเขียนเป็นคัมภีร์ใบลาน อักษรขอม
ภาษาบาลี² เป็นจำนวนมาก อาจเป็นเพราะการศึกษาในสมัยนั้นมุ่งในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม
ของพระภิกษุสงฆ์สามเณรมากกว่าคนอื่น นอกจากนี้ในวัดยังเป็นสถานศึกษาเล่าเรียนวิชาการ
ประพันธ์คเวย

ในหัว เมืองมีวรรณกรรมเกี่ยวกับเวสสันดร หรือที่เรียกว่า ธรรมมหาชาติ แต่งเป็น
ภาษาเหนือมากมายหลายสำนวน³

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า วัดเป็นบ่อเกิดของศิลปกรรม วิทยาการหลายแขนง
อาชีพ ทั้งที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยที่ยังไม่ใคร่กล่าวถึงอีกหลายประเด็น วัดจึงมีความสำคัญต่อ
สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์มาก

¹ สิทธิหา พิณภูวาคล และ นิตยา กาญจนวรรณ, ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย,
(กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520), หน้า 164 - 261.

² ุรายละเอียดใน ทอวชิรญาณ, บัญชีสังเขปคัมภีร์ใบลาน อักษรขอม ภาษาบาลี หิ้งที่
1 - 2 เลขที่ 1 - 445.

³ สิทธิหา พิณภูวาคล และ นิตยา กาญจนวรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 260 - 261.

ผลต่อเศรษฐกิจ

หลักธรรมในพระพุทธศาสนา มีผลต่อระบบเศรษฐกิจ เนื่องจากพระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์มีหลักปฏิบัติ คือ ไหฺรจก ขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพเพื่อให้มีทรัพย์เกิดขึ้น รุจก รักษาทรัพย์ที่หามาได้ หรือรุจกอมทรัพย์ คบเพื่อนที่ดี ระวังการใช้จ่ายให้เหมาะสมแก่ฐานะของตน และไคแสดงทางแห่งการสูญเสียทรัพย์ที่หามาได้ด้วยการเป็นนักเลงผู้หญิง ดิคสุรา เล่นการพนัน และคบคนไม่ดีเป็นมิตร ซึ่งถ้าปฏิบัติไคตามหลักการนี้ก็จะเป็นผู้มีความสุข ไม่เป็นหนี้สินใคร นอกจากนี้ในหลักธรรมชั้นสูงจะสอนให้รุจกขจกความตองการ ความทะยานอยากอันจะก่อให้เกิดความทุกข์ไม่รุจกหมกสัน เพราะไม่มีทางที่จะสนองความตองการของตนไคพอ นอกจากจะลดความอยาก ขจกความตองการออกไป ซึ่งหลักการนี้มีผลต่อระบบเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก

ไคมีผู้คนควาวิจัยถึงความสัมพันธ์ของศาสนาที่มีต่อระบบเศรษฐกิจ และไคให้คำสรุปที่ว่า "ความสัตย์ ความอุคสาหะ ความมัชยัสสั และการประกอบกิจการที่มีอยู่ในประชาชนส่วนใหญ่สืบเนื่องมาจากศาสนา ... ที่ไคประชาชนไม่มีศาสนา จะปรากฏความไม่เอาใจใส่ ความสิ้นเปลืองไคโยประโยชน์ และความฟุ่มเฟือย"¹

ในทางตรงขามไคมีผู้วิจัยว่า พระพุทธศาสนาและคานิยมของสังคมไทยมีผลต่อระบบเศรษฐกิจจริง แต่เนื่องจากสังคมไทยยอมรับความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม และสภาวะที่ชาคิหนามีจริง ทำให้ชาวไทยมุ่งทำบุญกุศลเพื่อความสุขในชาคิหนา เป็นผลทำให้ไม่มีการอมทรัพย์เพื่อการลงทุน ผู้ไคยจึงจนมากก็ยงทำบุญมาก เพื่อหวังว่าชาคิหนาจะไคมีงมี การทำบุญเปรียบเสมือนการลงทุน ซึ่งเป็นการลงทุนระยะยาวและไม่มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจในชีวิตนี้

¹Roger W. Babson, Religion and Business, (New York: The Macmillan Company, 1920), p.p, 97 - 99.

²Eliezer B. Ayal, "Value Systems and Economic Development in Japan and Thailand," Journal of Social Issues, Vol XIX, No.1, (January, 1963), อ้างถึงใน ฐพัล ชันชไชย, "การค่านึงถึงศาสนาในพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ," วารสารพัฒนบริหารศาสตร์, 10 (กรกฎาคม 2513): 418.

สำหรับสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ พระพุทธศาสนามีผลต่อระบบเศรษฐกิจมาก เห็น
 ใ้ชัดที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวคือ เมื่อ จอห์น ครอฟอร์ด โค้เข้ามาเมืองไทย และโค้ไป
 เที่ยวคลองบางกอกใหญ่ คลองบางหลวง และคลองกาน โค้บันทึกไว้ว่า ในกรุงเทพมหานคร
 จะเป็นเขตห้ามทำการค้าสัตว์น้ำโดยรัฐบาลโค้นำเอาเสาทาสีขาวไปปักไว้ในแม่น้ำลำคลอง
 ตรงที่เป็นที่สุดของ เขตพระนคร¹ เพื่อเป็นอากรรพกันปีศาจ ถ้าใครทำปณาดิบัติในเขตพระนคร
 ไ้กรมเมืองจับรับเอาทราหยั่วหัว² ประกอบกับมีกฎหมายที่โ้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาออกประกาศ
 ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศว่า ห้ามราษฎรจับสัตว์น้ำในและนอกกรุงเทพฯ ในวันเป็ดคำและ
 สิบสองคำ ซึ่งเป็นวันพระ³ และห้ามผู้นับถือพระพุทธศาสนาฆ่าเป็ดและไก่เพื่อขายให้แก่ผู้อื่น⁴
 ย่อมแสดงให้เห็นว่า หลักธรรมในพระพุทธศาสนามีส่วนกำหนดลักษณะการประกอบอาชีพ ซึ่งมีผลต่อ
 ระบบเศรษฐกิจโดยตรง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงขึ้นครองราชย์ โค้ทรงยกเลิกอากรค่าน้ำ
 ซึ่งเคยเก็บเงินเข้าท้องพระคลังประมาณ 700 ชั่ง⁵ เสีย และต่อมาใน พ.ศ. 2378 โค้ยกเลิก

¹ John Crawford, Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China. (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1967), p.p. 129 - 130.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานอากรค่าน้ำ," ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2, หน้า 199.

³ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 227 - 8.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคินพคุณ และ สำราญ เกตุรารัตน์, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 2, (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 61. และ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร และโบราณคดี, (3 พฤษภาคม 2512), หน้า 23.

⁵ เสถียร ลายลักษณ์ ..., "ประกาศว่าควย กลับ ตั้งอากรค่าน้ำและลดค่าน้ำโค้," เรื่องเดียวกัน, เล่ม 5, หน้า 221 - 2.

อากรใจจะละเมือกก็ ยอมชี้ให้เห็นว่ารัฐยอมเสียรายได้ส่วนหนึ่งเพราะขอทางศาสนา เชื่อว่า คานิยมดังกล่าวนี้ได้ออกกำหนดเป็นเกณฑ์ในสังคม มีผลต่อประชาชนในทางปฏิบัติ เพราะชาวไทย บางกลุ่มยังถือว่า วันขึ้นแรม แยกคำ และ 15 คำ จะเป็นวันที่ไม่ทำปาณาติบาต มาจนถึงปัจจุบัน มีข้อสังเกตว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ รัฐจะกวาดล้างการฆ่าสัตว์ เพราะถ้าผู้ใดละเมิดจะถูกปรับไหม และถูกโบยควย ฉะนั้น ในบันทึกของสังฆราชปาดเลกัวซ์ จึงกล่าวว่าไม่มีเนื้อหรือปลาขายเลย ในวันพระ

พระพุทธศาสนามีผลต่อระบบจัดเก็บรายได้ของประเทศด้วย เพราะจะพบว่าบางกรณี รัฐต้องฝากความเชื่อไว้กับวัด ดังกรณีการเดินสวนเคินนาของเจาหนาที่รัฐ ซึ่งไม่อาจควบคุมได้ จำเป็นต้องใช้ศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเจาหนาที่จะต้องเขาไปสามานตอหนาพระแกวมรกต ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่าจะนับตนผลไม และทำบุญตีตามความสัจความจริงในการเดินสวน เพื่อป้องกันไม่ไห้ราชการเดินสวนรับสินจางรางวัลหรือเอาประโยชน์เพื่อตนเอง เช่นเกี่ยวกับการรังวัดนา เจาหนาที่ทุกคนต้องเขาวัดทำการสามานตอหนาพระพุทธรูปก่อนที่จะทำการเคินนา²

✓ สำหรับในสังคมไทย การที่ประชาชนเคื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา มาก ทำให้ชาวไทยอุทิศจิตใจ เวลา แรงงาน สิ่งของ และกำลังทรัพย์ไห้แก่วัดเป็นจำนวนมาก เห็นไ้ชัดค ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด การอุทิศที่ดิน แรงงานไห้แก่วัด เป็นต้น ซึ่งอาจมองไ้ไ้ว่าเป็นการจมหายไปของทุน ซึ่งจะไปรวมอยู่ที่วัด จะพบวารายไ้เป็นจำนวนมากของพระบาทสมเด็จพะนั่งเกล้าฯ และมีอันจะกินในสมัยนี้ไ้หลายไปอยู่ในรูปของวัดเป็นส่วนใหญ่ แต่ผลของการมีวัดดังไ้กล่าวมาแลวนั้นไ้ไ้เป็นประโยชน์สำหรับสังคม พอ ๆ กับการสร้างโรงเรียน โรงพยาบาล และสาธารณูปการในปัจจุบัน

¹ เสถียร ลายลักษณ์ ..., "พระราชาบัญญัติห้ามไม่ให้ประทุรร้ายตน," เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

² กรมศิลปากร, ลัทธิธรรมเนียมค่าง ๆ เล่ม 2, หน้า 217 - 219.

อีกประการหนึ่ง ผลของการที่มีผู้นิยมสร้างซอมวัดและอุทิศที่ดินในสมัยนี้ที่ไร้อรรถม
 สิริให้ที่อุทิศมาแก่ อาจกล่าวได้ว่า เป็นประเพณีนิยมในการอุทิศที่ดินและแรงงานให้แก่วัด¹
 หนึ่ง ๆ ที่ในคานวินัยสงฆ์แล้ว พระสงฆ์จะต้องเป็นผู้ที่ไม่มีภาระสะสมกับตนสิ่งของเครื่องใช้ในการ
 บริโภค จะมีได้เพียงปัจจัย 4 เพื่อการดำรงอยู่เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ประเพณีนิยมดังกล่าว
 นี้เอง ทำให้สถาบันสงฆ์ถูกมองไปว่าเป็นกลุ่มที่มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ

อาจพิจารณาได้ว่า รัฐบาลมีส่วนเพิ่มพูนความมั่งคั่งให้กับสถาบันพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เป็น
 เพราะมาจากความปรารถนาจะบำรุงพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากกรณีกาฬวิจิตร² ที่ให้ชุกคลอง
 ในกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 1 การวางแนวคลองจะต้องคำนึงถึงวัดด้วย เพราะรัฐลิกจะบำรุง
 วัดบางลำภู วัดสะแก วัดเชิงเลนให้เจริญขึ้น จึงกะผนังวางแนวคลองรอบกรุงให้ผ่านวัดทั้งสามนี้
 คลองที่ขุดขึ้นใหม่จึงไม่ขนานไปกับคลองคูเมือง² มีผลทำให้วัดเป็นแหล่งของความเจริญ เพราะ
 การคมนาคมในสมัยนี้ นิยมใช้แม่น้ำลำคลองเป็นทางสัญจร และไม่เฉพาะแต่วัดที่กล่าวถึงข้างต้น
 เท่านั้น วัดทุกวัดจะตั้งอยู่ติดแม่น้ำลำคลอง แม้จะตั้งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินเท่าใดก็ตาม ชาวบ้าน
 กว้นชวรายที่จะชุกคลองไปจนถึงวัดจนได้

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดจึงมีผลต่อเศรษฐกิจ โดยอ้อม เพราะเมื่อตั้งวัดขึ้นจะมี
 ผู้คนมาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับวัด จึงเกิดการขยายชุมชนขึ้น และเมื่อชุมชนนั้น ๆ ตั้งตัวท่ามาหากิน
 ได้แล้ว ก็จะเป็นแหล่งเศรษฐกิจตามลำดับ

ควยเหตุนี้ วัดจึงมีที่ตั้งที่เหมาะสม แต่การที่วัดเป็นศูนย์กลางของสังคมและเป็นสถาบัน
 ที่มีที่ดินมากนี้เอง ทำให้มีผู้เช่าไปอยู่บนที่ดินของวัด ดังเช่นกรณีของวัดราชสิทธิาราม³ เนื่องจาก

¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คานเศรษฐกิจ,
 (พระนคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2522), หน้า 34 - 35.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ 13/2, สำเนาพระราชหัตถ์เลข
 เรื่องราษฎรถือกรรมสิทธิที่ดินของวัด.

³ เรื่องเดียวกัน.

เป็นวัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช สุก (ญาณสังวร) พระอุปัชฌาย์ของรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 จึงเป็นวัดที่สำคัญ ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 พระสงฆ์ได้อนุญาตให้ผู้คนเข้าไปอาศัยปลูกกระท่อมอยู่ตามความพอใจในวิหารที่มีอยู่ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ดินมีราคาแพงขึ้นวัดจึงจะเก็บค่าเช่า แต่ผู้อยู่อาศัยพากันร้องว่าโดยมานานกว่า 10 ปีแล้ว จะเอาเป็นกรรมสิทธิ์ของตน ซึ่งในกรณีนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า¹

... ถ้าจะให้พระมหาลัทธิฐานควยหนังสือต่อสู ฤๅคัดสิเนาอาศัย 10 ปี เป็นสิทธิแล้ว พระสุไมไค่ทั้งนั้น เพราะถ้าจะมีหนังสือสำคัญก็มีแต่ในวิสูงคามสี่มาซั้วรอบโบสถ์เท่านั้น แดกระเน้งเพ็งเกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 4 แดกอนไค่กรมเมืองเอาหลักไม้แกนไปปักไค่แล้วกันที่อุปจารวัด ไมไค่มีหนังสือถวายมาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ แดกาเอาพยานหลักฐานในพื้นที่ แดพยานที่ไค่ยรู้เคยเห็นแล้ว พระยอมหาไค่งาย ...

แสดงให้เห็นว่า สภาพที่ดินวัดไม่มีความมั่นคงเพียงพอ เนื่องจากไม่มีหลักฐานที่จะกำหนดขอบเขตที่แน่นอน แมแต่ที่ ๆ เป็นวิสูงคามสี่มากเพ็งจะมีการกวคั้นในการกำหนดขอบเขตในสมัยรัชกาลที่ 4 การที่วัดอนุญาตให้มีผู้เข้าไปตั้งถิ่นฐานทำมาหากินนี้ทำให้รัคทองสูญเสียดินไป² เนื่องจากการตกดอดสืบต่อกันทำมาหากินของแต่ละครอบครัวจนไม่มีผู้ใดทราบความเป็นมาประการหนึ่ง หรือความอยากไค่ที่ดินของวัดอีกประการหนึ่ง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ 13/2, สำเนาพระราชหัตถเลขาเรื่องราษฎรถือกรรมสิทธิ์ที่ดินของวัด.

² พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 204.

แมเมื่อเวลาผ่านไปจนถึง พ.ศ. 2473 ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง วัดก็ประสบปัญหาในเรื่องที่ไม่มีโฉนด เว้นแต่เขตที่จดจำกันไว้เท่านั้น คุร่ายละเอียดใน "มหากัษของศาสนสมบัติ," เทอิมอบ, (2 มกราคม 2473), อ้างถึงใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 7 ศ.20/14, เรื่องที่ดินร้างและการจดทะเบียนที่ดินของศาสนสมบัติ (30 มี.ค. 2470 - เม.ย. 2475).

มีข้อน่าสงสัยเกี่ยวกับว่า ในสมัยนี้ ระบบเศรษฐกิจของวัดเป็นไปอย่างเรียบง่าย ไม่สลับซับซ้อนเหมือนในสมัยรัชกาลที่ 4 - 5 เมื่อเปรียบเทียบกัน สันนิษฐานว่า ลักษณะสังคมเช่นนี้ ซึ่งเป็นเจ้าที่ดินไม่มีความต้องการในเรื่องผลิตผลที่ได้จากที่ดินเท่าใดนัก เพราะได้พระราชกรณียกิจเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินบนที่ดินวัด โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ หลายนคร จะทำสวนเก็บผลประโยชน์จากสวนของวัดเลี้ยงชีวิต และอาจแบ่งผลประโยชน์บางอย่างก็ตาม เชื่อได้ว่าวัดบางวัดได้รับผลประโยชน์จากที่ดินด้วยเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงขึ้นครองราชย์ ได้มีเอกสารกล่าวถึง การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่าเงินค่านาที่วัดเคยได้รับแตกก่อนจะลดลง จึงทรงให้ถวายเงินแก่พระสงฆ์เท่าเดิม โดยนำเงินจากหัวเมืองใกล้เคียงมาสมทบถวายให้ครบจำนวนทุก ๆ วัด² ยอมรับให้เห็นว่า วัดได้เงินจากที่กัลปนาถวาย เช่นเดียวกับการปรากฏหลักฐานว่า ที่ดินวัดในเมืองลพบุรี ได้มีผู้เช่าทำนาทุกปี โดยเก็บค่าเช่าปีละ 42.50 บาท³

สำหรับในหัวเมือง โดยเฉพาะที่กรุงเทพฯ มีวัดร้างอยู่มากใน พ.ศ. 2445 ได้มีการสำรวจวัดร้างในอยุธยา มีอยู่ 376 วัด คิดเป็นที่ดินของวัดประมาณ 2,000 ไร่ ที่ดินของวัด

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.บ. 7.6/18, เรื่องอำนาจเจ้าที่สวนวัดราชบูรณกลาง (29 พ.ย. - 16 ม.ค. 2448) และ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.บ. 7.6/11, เรื่อง นายนวน อำแดงเวื่อน เจ้าที่สวนวัดข้างเหล็ก (2 ก.ย. - 14 ธ.ค. 2448).

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2397) เลขที่ 72, ราชตราตอบกรุงเทพฯ คุยการวังวัดนา.

³ "ตนประกาศพระราชทานเปลี่ยนหัวสูงคามสีมาเมืองลพบุรี," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2494, (ธนบุรี: โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511), หน้า 39 - 40.

เป็นแหล่งที่ราษฎรทำมาหาผลประโยชน์ได้ตามความพอใจอีกเช่นกัน จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2445 รัฐบาลจึงจัดการให้ประชาชนเช่าอาศัย¹ อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบการดำเนินการบนที่ดิน ในสมัยนี้ วัดยังไม่ได้จัดการเป็นธุรกิจ เหมือนกับในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งที่ดินมีความสำคัญเพิ่มขึ้นมาก ทั้งนี้เพราะในสมัยก่อนมีสาเหตุเนื่องจากระบบเศรษฐกิจและการสูญเสียแรงงาน กำลังคนและ รายได้จากพวกเขาพระเลกวัด โยมสงฆ์ ซึ่งเป็นแรงงานคนของวัด

จะพบว่าสถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่มีความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจพอสมควร ทั้งนี้พิจารณา จากการที่วัดมีแรงงานคนไว้สำหรับใช้สอยในวัด ทำงานให้แก่วัด หรือมิฉะนั้นจะให้ค่าตอบแทน แรงงานเป็นส่วยหรือเงิน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่าเลกวัดไม่ต้องเสียเงินราชการแต่ทำงาน ให้วัดแทน คนหนึ่งปีละ 3 เดือน ผู้ที่ไม่ปรารถนาจะทำงานวัด ต้องเสียเงินให้เจ้าหนุม ปีหนึ่ง คนละประมาณ 12 บาท หรือมากนอยกว่านั้นแล้วแต่วัด² แสดงว่าวัดมีรายได้ส่วนหนึ่งจากการมี เลกวัด นอกจากนี้แล้ว คาดว่าวัดยังได้รับผลประโยชน์เป็นสิ่งของ เพราะมีเลกวัดบางหมู่เป็น เลกวัดสงฆ์³ อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเลกวัดเฉพาะในมณฑล แต่ไม่มีแรงงานจริง เพราะรัฐไม่ได้กวัดขันและพระองค์เองก็ไม่ได้เอาเป็นธุระ ในการสำรวจแต่ละคราว เจ้าหนุมก็ไม่รู้จัก ตัวเลกวัด จะรู้จักแต่เลกวัดที่อยู่ใกล้วัดเท่านั้น การเลิกเลกวัดในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นผลดี เพราะทำให้วัดหายความยุ่งยากรำคาญใจ⁴

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 8.3/3, จัดผลประโยชน์ในวัดที่ร้าง แขวงกรุงเก่า (12 - 16 ก.ค. 121) สยามมินทร์ถึงพระยาวุฒิการบตี.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า 48 - 49.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 8.3/2, พระพุทธวิริยาภรณ์ ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงฯ ระบุว่าเมื่อ พ.ศ. 2444 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย โปรดให้หาหลวงมณฑลเก็บส่วยจากเลกวัด เพื่อส่งให้เป็นผลประโยชน์แก่วัด. จำนวนเลกวัดรวมทั้งกรมศรัทธาประมาณ 80 คน.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า 49.

ในส่วนที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ ซึ่งสมควรที่จะเป็นตัวอย่างในทางเศรษฐกิจ เพราะเป็น
 ผู้จำกัดความต้องการระดับหนึ่ง กล่าวคือ เป็นผู้ที่มีของใช้น้อยสิ่ง มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างสมถะ
 และเป็นผู้ที่มีความมั่งคั่งใน เรื่องการกินอยู่

แต่มีพระสงฆ์บางกลุ่มที่ เป็นผู้มีความมั่งคั่งในสังคม ประการหนึ่งเป็นผลเนื่องมาจาก
 การที่รัฐได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์ จะเห็นได้จากพระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง
 ให้ความรู้เกี่ยวกับศักดินาของพระภิกษุสามเณร ซึ่งตราเป็นกฎหมายใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังนี้
 คือ

สามเณร	รฐธรรม	เสมอนา	300	สามเณร	ที่มีไกรฐธรรม	เสมอนา	200
ภิกษุ	รฐธรรม	เสมอนา	600	ภิกษุ	ที่มีไกรฐธรรม	เสมอนา	400
พระครู	รฐธรรม	เสมอนา	2,400	พระครู	ที่มีไกรฐธรรม	เสมอนา	1,000
คาปะชาว	รฐธรรม	เสมอนา	200	คาปะชาว	ที่มีไกรฐธรรม	เสมอนา	100

ยอมแสดงให้เห็นว่า ทั้งพระสงฆ์ สามเณร คาปะชาวที่มีความรู้ และไม่มีความรู้ ต่าง
 ก็มีศักดินามากกว่าคนสามัญทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำว่า ศักดินาไม่ได้หมายถึง
 การครอบครองที่ดินของพระสงฆ์จริง แต่อาจหมายถึงการแบ่งเฉลี่ยผลประโยชน์ที่วัดได้รับตาม
 ศักดินามากและน้อยตามลำดับ มีข้อสงสัยเกี่ยวกับ พระสงฆ์บางรูปที่มีทรัพย์สินมรดกพอที่จะแจกจ่าย แยก-
 ซิงใจหลังจากที่พระสงฆ์รูปนั้น ๆ มรณภาพแล้ว การที่เป็นดังนี้ สันนิษฐานว่า สาเหตุหนึ่งเนื่อง
 มาจากพุทธคำวิสัยว่า พระสงฆ์เป็นบุคคลที่ควรแก่การบูชา ใครใดถวายทานแก่พระสงฆ์ แล้วจะได้
 อานิสงส์มากกว่าการให้ทานผู้อื่นหลายร้อยเท่า ดังนั้น ผู้ที่เป็นฆราวาสหรือแม่แต่พระสงฆ์ด้วยกันเอง
 เมื่อมีสิ่งของ เครื่องใช้ก็จะถวาย เป็นของสงฆ์ เพื่อจะได้กุศลมาก ๆ บางครั้งเมื่อผู้ใดใดจะตาย
 ก็จะยกมรดกของตนให้เป็นของสงฆ์ ถือว่าดีกว่าจะให้ตกเป็นของผู้อื่น พระสงฆ์จึง เป็นผู้ที่มีทรัพย์สินมาก
 ดังกรณีทรัพย์สินมรดกของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ทำให้ทราบวาก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 พระสงฆ์

¹ "พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง", กฎหมายตรา 3 กวาง เล่ม 1, หน้า 278 - 327.

² พระราชปฤจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2,

ที่ไกลมรณาพมัทจะยกสิ่งของทั้งลหุภัณฑ์และครุภัณฑ์¹ ให้แก่ญาติพี่น้องหรือบุคคลอื่น ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระบรมราชธิบายว่า "พระภิกษุรูปใดมีทรัพย์สินและบริวารมาก ป่วยหนักลง บุคคลพากันลอมหนาลอมหลังคักเตือนเร่งให้ปลงบริวาร และแนะนำให้พระรูปนั้นให้สิ่งของแก่คนโน้นคนนี้"² ย่อมชี้ให้เห็นว่าพระสงฆ์บางรูปเป็นนักสะสมเงินทองสิ่งของ เมื่อมีทรัพย์สินสมบัติย่อมจะมีปัญหาการแย่งชิง เมื่อตายลง แต่ปัญหาเรื่องความมรคกของพระสงฆ์ที่ถึงแก่มรณาพลงทั้งที่เป็นพระอยู่นั้น ปรากฏมีคดีความอยู่น้อยมาก³ อาจเป็นไปได้ว่าการเบงมรคกของพระจะจัดการกันเองภายใน หรือเป็นเพราะพระสงฆ์มีเรื่องราวเกี่ยวกับมรคกมีน้อยรายก็ว่าได้

เนื่องจากพระสงฆ์เป็นผู้ที่ใคร่ชื้อว่าเป็นผู้มีคุณธรรม มีความสามารถ ทรงไว้ซึ่งศีลสัตย์ ทำให้ประชาชนมอบความไว้วางใจให้อย่างมาก จึงนำเอาทรัพย์สินสิ่งของทั้งเงินทองไปฝากพระไว้ เพราะเชื่อถือว่าพระสงฆ์จะไม่ยักยกเงินทองเข้าของที่นำไปฝากประการหนึ่ง และเพื่อความปลอดภัยแก่ตนเองและทรัพย์สินสมบัติอีกประการหนึ่ง ความนิยมในการฝากทรัพย์สินสมบัติไว้แก่วัดแก่พระเหมือนกับเป็นธนาคาร เช่นนี้เห็นได้จากกฎหมายห้ามภิกษุรับเงินรับทอง และกรณีพระสงฆ์ยักยกเงินทองของผูมาฝากซึ่งตายไปแล้ว⁴ เป็นต้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า สิ่งของเงินทอง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระบรมราชธิบายว่า ในพระปาติโมกข์กล่าวถึง หัตถิน ที่สวน เหย้าเรือน และเครื่องเหย้าเรือน เป็นเครื่องไม้จริงตั้งแต่ท่อนไม้ยาว 8 นิ้วขึ้นไป ไม้ไผ่ตั้งแต่ปล้องหนึ่งขึ้นไป เครื่องเหล็ก เครื่องทองแดงทั้งปวง เว้นไว้แต่บาตรเรียกว่า ครุภัณฑ์ เป็นของสงฆ์จะแจกแก่ใครไม่ได้

² พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 2,
หน้า 109 - 112.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109 - 112. เมื่อยุคหนึ่งที่มีปรากฏอยู่ในห้องสมุดวชิรญาณ, กฎหมายแพ่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เลขที่ 300, สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเมืองมโนรม ความเรื่องอำแดงเกสพองนายโต นายนาก เรื่องมรคกของสมิมีผู้ถึงแก่กรรม.

⁴ "กฎพระสงฆ์ ข้อ 2", กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 172.

ของพระสงฆ์ที่มีอยู่จะได้นำไปใช้หรือเปล่า เพราะมีเงินแล้ว เงินทองของพระสงฆ์ และ
 ฆราวาสก็คงจะจมอยู่ไม่ได้นำมาใช้ประโยชน์ให้เพิ่มพูนขึ้นแต่ประการใด คงจะพบว่าในสมัย
 รัชกาลที่ 3 ทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเพราะสงฆ์ข้าราชการจะเอาเงินไปเก็บไว้ไม่นำเงินมาใช้
 ทำให้เกิดภาวะเศรษฐกิจทรุดหนัก¹ อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2396 ได้มีกฎหมาย
 ระบุว่าผู้ใดเอาทรัพย์สินของไปฝากพระสงฆ์ไว้ ถ้าผู้รายมาลักขโมยไปและถูกจับได้ทรัพย์สินของนั้น
 คืนมา ตามกฎหมายให้ปรับไว้ เป็นสมบัติของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม² ย่อมแสดงว่ากฎหมายห้าม
 รับเงินทองของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ไร้อผล และคงมีผู้นำทรัพย์สินของไปฝากพระสงฆ์อยู่เสมอ

หากศึกษาสภาพสังคมยุโรป สมัยกลาง จะพบว่าศาสนจักรไม่เป็นแต่มีอำนาจทางศีลธรรม
 ที่ยิ่งใหญ่แต่อย่างใดเท่านั้น ยังเป็นสถาบันที่มีอำนาจทางการเงินที่ยิ่งใหญ่ด้วย³ เพราะวัดมี
 บทบาทสำคัญในการให้ความรู้ในการอ่าน การเขียน และผลิตวรรณคดีทั้งหลาย ทำให้วัดเป็น
 สถาบันที่มีความสำคัญและมั่นคงจากการบริจาค และจากการจัดการผลประโยชน์ภายในวัดเอง
 น่าสังเกตว่า สถาบันพระพุทธรศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์มีสภาพคล้ายคลึงในด้านอิทธิพลทาง
 การให้ความรู้ศิลปวิทยาการแก่สังคม และอาจพิจารณาได้ว่า สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่มั่นคงสมบูรณ์
 ใดเช่นเดียวกันอาจต่างกันในเรื่องการจัดการผลประโยชน์ของวัดไทยในสมัยนี้ ซึ่งไม่เป็นระบบ
 ระเบียบและเป็นธุรกิจใหญ่โตเหมือนยุโรป

¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 17 ตำนานเรื่องเลิกลูกหยบอนเบี้ยในกรุงสยาม, หน้า 52,
 อ้างถึงใน ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คานเศรษฐกิจ,
 หน้า 160.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 16/1, พระราชบัญญัติพระสงฆ์
 17 ก.ย. - 12 ก.ค. 128.

³ Henri Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe,
 (New York: Harcourt, Brace and World, Inc.), แปลโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา
 และคนอื่น ๆ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมยุโรปสมัยกลาง, คำบรรยายประกอบการสอนวิชา
 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาฯ 2522, หน้า 8.

ผลของการปกครอง

เมื่อ ยอห์น ทรอฟอร์ด เข้ามาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้บันทึกความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสถาบันการปกครองว่า พระพุทธศาสนา "มีอิทธิพลต่อระบบการปกครองประเทศอย่างมาก ไม่มีประเทศใดในโลกตามความคิดเห็นของข้าพเจ้าที่ศาสนาเขามามีส่วนในชีวิตประจำวันมากเท่ากับกรุงสยาม"¹

การที่เป็นเช่นนี้ เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพยายามให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนามากกว่าแต่ก่อน โดยเปลี่ยนระบบการปกครองแบบทวารวดีในสมัยอยุธยาให้เป็นแบบพุทธราชามากขึ้น ดังจะเห็นแนวพระราชดำริของพระองค์ในพระราชกำหนดคอนหนึ่งว่า²

... สัตว์โลกยทั้งปวงทุกวันนี้ ปฏิบัติผิดจากพระไตรสรณาคม จะไปสู่อบายภูมิทั้งสี่เสียเป็นอันมาก โดยกระแสพุทธิภาตริสเทศนาไว้ว่า พระไตรสรณาคมนี้เป็นยอดมงกุฎเกษมธรรมทั้งปวง ยากที่บุคคลจะรักษาพระไตรสรณาคมให้บริสุทธิ์ได้ ควญเหตุว่าพระไตรสรณาคมจะอยู่เป็นมั่นคงนั้น เพราะถือพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ เป็นเพียงแท้ จิตมิได้ผันแปรไป ถือคุณอันอื่นนอกกว่านี้ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนไตรหามีได้เป็นอันชาติที่เดียวฉนี้ ...

พระพุทธศาสนาได้ให้คำอธิบาย เกี่ยวกับสถานะภาพของแต่ละบุคคลในสังคม ที่การปกครอง เช่น พระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีบุญมาก ซึ่งมีผลให้เมื่อมีผู้เถลิงราชสมบัติไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า ประชาชนยกยอมรับ ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงขึ้นครองราชย์ก็เคารพเชื่อฟังโดยปราศจากการขัดแย้งในกรณีที่พระองค์ไม่มีสิทธิ์ในราชสมบัติ ทั้งนี้เพราะ

¹ "พระราชกำหนดใหม่ เลขที่ 35 ให้มีถือเทพารักษ์แต่พอควร ห้ามอย่าให้นับถือสิ่งใด และ พระราชกำหนดใหม่ เลขที่ 40 ถือนำพระพิพัฒน์สัตยาให้ไหวพระรัตนไตรก่อนรูปพระเชษฐูปิคร," ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166, หน้า 418 และ 445 - 447.

² เอกสารของ ทรอฟอร์ด, หน้า 125.

พระพุทธศาสนาโลกกลมเกลียวชาวไทยเป็นผู้ประนีประนอม ไม่นิยมความรุนแรง ไม่มีความอาฆาตพยาบาท การที่พระพุทธศาสนาใหญ่คุณค่าแก่สังคมเช่นนี้ จึงทำให้ไม่มียุคโศกสมัยใดในอดีตที่ประชาชนจะเป็นผู้ปฏิวัติล้มล้างอำนาจของผู้ปกครองอย่างจริงจัง

สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่ง คือ วัคเป็นแหล่งให้ปัญญา ความรู้ ความคิด และความสำนึกกลุ่มชนที่ผลิตออกมาจากแหล่งเดียวกัน คือ วัคยอมจะได้รับอิทธิพลจากการอบรมสั่งสอนในหลักการใหญ่ ๆ เหมือนกัน¹ อาจสรุปได้ว่า พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และราษฎรต่างยึดมั่นอยู่ในกรอบของศีลธรรม จริยธรรม ที่เป็นหลักธรรมของศาสนา ถ้ามหากษัตริย์ใดละเมิดออกนอกแนวทางของกรอบดังกล่าว จะถูกสังคมประณามและถูกตัดออกไปจากสังคม ดังจะเห็นตัวอย่างจาก พระมหากษัตริย์ไทยจะต้องมีหลักธรรม เช่น ทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ ฯลฯ ดังที่โคกลาวมาแล้ว เพื่อเป็นการควบคุมผู้ปกครองประเทศแบบใช้อำนาจ ไม่ให้เหิงไปกับอำนาจ และกลายเป็นทรราชย์ในที่สุด ฝ่ายพระมหากษัตริย์เองก็ยอมปรารถนาที่จะได้ชื่อว่าเป็นพระราชาผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม เพื่อการยอมรับของสังคม ซึ่งมีผลต่อความสะดวกในการปกครองประชาชน

สำหรับขุนนาง ข้าราชการไทย ต้องปฏิบัติอยู่ในกรอบแห่งศีลธรรมเช่นเดียวกัน เพราะระบบการบริหารในสังคมไทย เพ่งเล็งถึง ความประพฤติตัวดี ๆ กับการรู้ความสามารถ² จะเห็นได้จากพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่มีไปถึงผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราชติเมื่อ พ.ศ. 2327 มีใจความสำคัญ ให้ขุนนาง ข้าราชการรักษาศีล 5

ศูนย์วิทยพัทยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 125.

² ทินพันธิ์ นาคะตะ, "พระพุทธศาสนากับจริยธรรมในการบริหาร", ศาสนสาร 7 (มกราคม 2510): 24.

และรักษาศีล 8 หรือ 10 รวมทั้งตั้งอยู่ในทศกัศกรรรมบท¹ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเขียนพระราชสาส์นตอบพม่าในคราวที่พมามาชของเป็นไมตรีเมื่อ พ.ศ. 2356 พระองค์ทรงอ้างว่า ข้าราชการไทยในสมัยนั้น ยึดหลักธรรม คือ ทศกัศกรรรมบท สิงคาลุอาทวิภูวนัย โพรหมิกขัยธรรม 37 อุโบสถ 4 ประการ (ปกติอุโบสถ ปุจฉาครอุโบสถ ปาฏิหาริย์ปักขอุโบสถ อริยอุโบสถ) และอนุพณปฏิบัติสี่ชั้น (สมาธิชั้น และปัญญาชั้น)² สิ่งเหล่านี้เป็นทฤษฎี ไม่ใช่เป็นกฎหมายที่บังคับให้ขุนนางข้าราชการปฏิบัติตาม หากเป็นคัมภีร์ที่กันไม่ให้ผู้มีอำนาจใช้อำนาจในทางที่ไม่ถูกต้อง ควรอย่างไรก็ตาม ข้าราชการไทยปฏิบัติตามหลักธรรมดังกล่าวจริง จะเป็นผลให้ข้าราชการมีความรับผิดชอบในหน้าที่ ประชาชนได้รับความสุข ปราศจากการเบียดเบียน ควบคุมปัญหาการฉ้อราษฎร์บังหลวง ส่งเสริมความเป็นปึกแผ่น และสร้างความสงบสุขให้แก่บ้านเมือง หลักธรรมที่กำหนดไว้นี้ จึงเป็นเหมือนกับอุดมคติในการปกครองประเทศ

ในระบอบประชาชนชั้นสูงปกครอง พระพุทธศาสนาจะเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องของควมมาก สิ่งสำคัญในสมัยนี้ คือ การทำสงคราม ฉะนั้น ชายไทยจะถูกเกณฑ์ให้รับราชการ เป็นไพร่ออกไปเป็นทหารโดยไม่สังกัดว่าจะอยู่ในกรมกลาโหมหรือกรมมหาดไทยก็ตาม ซึ่งถือได้ว่าเป็นสิ่งที่เสี่ยงกับความตายอย่างยิ่ง ดังมีคำกล่าวที่ อันตรายของหญิง คือ การมีลูก และสำหรับชายก็คือ การออกสงคราม³ ดังนั้น ลักษณะการสั่งสอนศิลปวิทยาการในวัดจึงไม่ได้นำถึงการอ่านออก

¹ "สำเนาฎีกาเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พจน์)", รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2505), หน้า 196. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ นิต (แยม ณ นคร), 27 กุมภาพันธ์ 2505). และ "พระราชกำหนดใหม่ 40," ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166, หน้า 447. (พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 กวง เลม 3, ฉบับมหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์และการเมือง).

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 57.

³ สัมภาษณ์ เริง อรรถวิบูลย์, กองศาสนศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 20 พฤศจิกายน

หรือเขียนหนังสือไต่อย่างเคียว แต่มุ่งผลิคนุที่มีความสามารถในการป้องกันประเทศ เทียนวรรณ ไต่เลวว่าเมื่อเขามีอายุไต่ 10 ขวบ ไต่ไปอาศัยอยู่ในวัดไต่ใหม่บางขุนเทียน ซึ่งวัดไต่ในสมัยนั้น คือประมาณปลายรัชกาลที่ 3 ไต่ "ฝึกกันไต่วิชามวย และไต่ไสยเวทย์วิทยาต่าง ๆ ที่ไต่ไม่เป็นสาระ ประโยชน์: แตคคองขางจะคลั่ง"¹ ซึ่งสะท้อนให้ไต่เห็นความคองการของสังคมีไทยในการที่ไต่ชายคอง เป็นนักรบ มีไต่ให้ความไต่เห็นว่า สาเหตุที่คนไทยสนใจวิชาการคองสู่มากกว่ววิชาหนังสือเพราะเป็น การเลื่อนขั้นทางเคียวในสังคมีสำหรับสามัญชน² เนื่องจากรัฐไต่เอาตระกูลเป็นเกณฑ์ตั้งขวราชการ ให้คองำรงตำแหน่งสูง ๆ ราษฎรสามัญจึงไม่มีโอกาส นอกจากจะมีความคองความชอบในการรบทัพจับศึก³

ควบคู่กับความสำคัญในวิชาการคองสูของชายไทย คือ การที่มีฤทธิอยู่ยงคงกะพันซ์ พระพุทธศาสนาเป็นส่วนหลักคณไต่ชายไทยมีความกลหาญ ทั้งนี้ไม่ไต่ใช่ขึ้นอยู่กับความสามารถในการสู้รบ อย่างเคียว แต่อิทธิพลของเครื่องรางของขลัง เป็นสิ่งหนึ่งไต่ที่เพิ่มความเชื่อมั่นในตนเอง ในการ เคารพหน้ากับสถานการณอันร้ายแรง เพราะโดยปกติพื้นฐานจิตใจของคนอนแเอ คองอาศัยสิ่งยึดเหนี่ยว การโพกผาประเจียค ผ้ายันต์ หรือหอยตระกูลค กตาม ล้วนแต่เป็นไต่ที่พึ่งทางจิตใจ มีผลให้ชาวไทย กล่าที่ไต่จะคองสู ในวรณกรรมเรื่องขุนขางขุนแผน อาจสะท้อนให้ไต่เห็นความนิยมเครื่องรางของขลัง อย่างมากมายจนเป็นไต่ที่ปลาคใจว่า คน ๆ หนึ่งจะพกเครื่องรางของขลังไต่ไต่มากมายถึงเพียงนี้ ตลอดเวลา³ ย่อมแสดงว่าชายไทยไต่ให้ความสำคัญคองการ เป็นทหารที่คองอาศัยเครื่องราง ของขลังเพียงไต่ คตัวอย่างของการเรียนรูไต่ในเวทมนต์คาถา คือ กรณีของนายกร ซึ่งบวชเป็น พระสงฆ์ นานถึง 18 ปี แล้วสึกออกมารับราชการ ไต่ประพดิตัวเป็นผูไต่พิเศษ ทำน้ามนต์ ตะกรุก

¹ ไซยอนันต์ สมุทรวณิศ, ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ กศร. กุหลาบ, หน้า 22.

² ไซย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คานสังคมี, หน้า 45.

³ ขุนขาง-ขุนแผน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 371 กล่าวว่

... แลว เป็ลลิ่งเครื่องคาคจากกายา

เลื้อยอมนานยาลวนอย่างคี่

ไหมทองกรองคักเป็นอักษร

ตะกรุกไต่หลงยาสารพค

ปลัดผาประเจียคจรมเกศ

ประกำถมนุ่นปี่สะอั้งรัก

สอไต่พอนเสนคายสายเชมซัค

ประจิงจักวางเส็รจสำเร็รพลัน ...

มีความเชื่อกันว่า พระสงฆ์มีอิทธิพลในการให้คำแนะนำในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมวินัย เป็นส่วนใหญ่¹ เพราะลักษณะค่านิยมของสังคมไทยถือว่า ศาสนจักรแยกออกจากอาณาจักร ไม่เกี่ยวข้องกัน แต่ในความเป็นจริงแล้ว พระสงฆ์ยังคงเกี่ยวข้องกับสังคม ฉะนั้น แม้ว่าในทางทฤษฎี พระสงฆ์จะไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง แต่ในทางปฏิบัติ พระสงฆ์ต้องเกี่ยวข้องกับการเมือง การปกครองอยู่บ้าง ดังจะเห็นได้ว่า พระสงฆ์มีส่วนในประเด็นการเมือง ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม อย่างเช่น พระสงฆ์เป็นผู้สนองความคิดของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา ในกรณีพระราชดำริที่จะยกของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ตำแหน่งรัชทายาทต่อไป² หรืออาจพิจารณาได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา ทรงเป็นผู้ที่โฆสถบัณฑิต³ ส่งในทางการเมือง เพื่อการยอมรับการเป็นรัชทายาทของ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรก็เป็นได้ นอกจากนี้ พระสงฆ์มีหน้าที่ที่จะต้องให้คำทำนายในเมื่อเกิดนิมิต ดังเช่น การที่ฟ้าผ่าลงมาถูก

¹ คุรยละเอียดใน พระราชปจนาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 - 2. และ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166 (พ.ศ. 2347) เลขที่ 7, สำเนาคำปรึกษาพระราชอาคะว่าควยการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และ คำถวายพระมณฑปแก่พระบรมสารีริกธาตุ.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 11, เรื่อง สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะถวายความเห็นว่าจะถวายสังฆทานในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรฯ.

³ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168 (พ.ศ. 2349) เลขที่ 11, เรื่องยกเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คำปรึกษาควยจะให้ ลูกขุนศาลหลวง ข้าราชการ เจ้านาย และพระสงฆ์ถวายสังฆทาน สมเด็จพระสังฆราช และ พระราชาคณะ รวม 28 พระองค์ ถวายพระพรมาว่าควรณิก.

พระมหาปราสาท¹ และพยากรณ์พระสุบินนิมิตร² การที่พระสงฆ์เป็นผู้รับหน้าที่ทำนายเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะการทำนายพระสุบินนิมิตร เป็นประเพณีมาแต่โบราณ ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระสุบินนิมิตรแปลกประหลาดแล้ว จะไปรทไ้พระราชาคณะ และราชบัณฑิตผู้ใดเรียนรู้ตำรามามาก เป็นผู้ตรวจคนคำทำนาย³

โดยปกติธรรมดา พระสงฆ์เป็นที่พึ่งทางใจของประชาชนทั่วไป เมื่อเกิดวิกฤติการณ์ทางธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง หรือเกิดโรคคอหอยคักโรคขึ้น พระสงฆ์จะมีบทบาทในการทำพิธีในภาวะคับขันเช่นนี้ สังฆราชปาลเลกัวซ์เล่าว่า⁴

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 (พ.ศ. 2332) เลขที่ 1, สำเนาถวายชัยมงคลของพระราชาคณะและข้าราชการ เนื่องด้วย อัฐินิภาตคตของพระมหาปราสาท จ.ศ. 1151 (พ.ศ. 2332). และ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 8 ตอน 5, อัฐินิภาตคตกฎหมายพระมหามณเฑียรธรรมกานพิศตะวันตก มีพิธีสงฆ์สวดพระพุทธรมณค.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 (พ.ศ. 2355) เลขที่ 5, พระสุบินนิมิตรเรื่องทรงพระสุบินนิมิตร และคำถวายพยากรณ์ของสมเด็จพระวันรัต และพระราชาคณะ.

³ จดหมายเหตุพระสุบินนิมิตรในรัชกาลที่ 1 - 2 - 3, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ประวัติวัดสังฆกระเจาย, หน้า 56 - 8. กล่าวว่ เมื่อพระราชาคณะและราชบัณฑิต ทำนายเหตุการณ์แล้วจะจคว้นคั้น ขอความที่สุบิน และคำทำนายรักษาไว้ เพื่อกอຍกว่าจะมีเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นหรือไม่ จักว่เป็นจดหมายเหตุอย่างหนึ่ง

⁴ สังฆราช ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 507 - 8.

... เมื่อน้ำท่วมขึ้นสู่ระดับสูงสุด และเริ่มจะลดลงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดส่ง
พระภิกษุหลายร้อยรูปเป็นตัวแทนพระองค์ไปประกอบพิธีนำลด พระเหล่านีลงเรือ
ลำงาม เชิญพระบรมราชโองการไปแจ้งแก่แม่พระคงคา และเพื่อให้ไคยลรวคเร็ว
ยิ่งขึ้น ก็จะเริ่มสวดขับ (Exorcisme) ใหน้าในแม่น้ำลดลง ซึ่งบางครั้งมันก็
กลับท่วมสูงขึ้นอีกมีใยว่าจะ เป็นพระราชโองการหรือว่าเป็นมนต์ของพระสงฆ์
องค์เจ้า ...

ในยุคปัจจุบัน อาจพิจารณาว่าสิ่งเหล่านี้โรสาระ แต่สำหรับค่านิยมในสมัยก่อนเชื่อว่า
พระสงฆ์เป็นสถาบันที่ศักดิ์สิทธิ์ และสามารถจะประกอบพิธีกรรมขจัดภัยธรรมชาติที่ร้ายแรงได้
ซึ่งมีผลต่อความมีระเบียบของสังคม จะพบว่าเมื่อเกิดอหิวาตกโรค พระสงฆ์จะเป็นผู้ทำพิธี
ขับไล่วาฬทะเล¹ ทั้งนี้โดยจัดพิธีเรียกว่า "พิธีระงับความไข้" โดยจัดตั้งพิธีกรรมต่าง ๆ
มีขอนาสั่งเกตว่า ถ้าทำพิธีในเมืองหลวง พระมหากษัตริย์ต้องรักษาศีล งคกินหรือฆ่าสิ่งมีชีวิต คือ
เนื้อ ปลา เป็ด ไก่ และจะตองปลดอยนกปลดอยปลา ปลอยสิ่งมีชีวิตทั้งปวง² สำหรับในหัวเมือง
เจ้าเมืองและกรรมการเมืองจะตองมาพววมกันที่วัดเพื่่อถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา เจ้าเมือง แ
กรรมการเมือง "สมาทานศีลแล้วให้อานค้ำอธิษฐานอาราธนาเทวดาทังสามวันจบแล้ว จึงนิ
พระสงฆ์สวดเจ็ดตำนาน"³ การที่มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาควย สันนิษฐานว่าเป็นการใ
สัญญาว่าจะเป็นปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ เพื่่อว่าเหตุการณ์ร้ายแรงจะไคสงบลง

¹ สังฆราช ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2,
หน้า 146 - 7. และ จอร์จ ฮาวส์ เฟลด์ส์, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 48 - 49.

³ หอสมุดศิริยาณ, จกหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182 (พ.ศ. 2363) เลขที่ 4,
ทองตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ถึงพระยาศรีธรรมโศกราช เรื่องใ้จัดพิธีอาพาชวินาศป้องกัน
ความไข้.

นอกจากนี้ พระสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในราชสำนัก ดังเช่น ร่วมในพระราชพิธีฝังอาดรรพ์ ป่อม ประตุ หลักเมือง¹ การเฉลิมฉลองในพิธีมหาปราบคาภิเษกของพระมหากษัตริย์ และการเฉลิมฉลองพระราชมนต์เฑียร² เป็นต้น

บางครั้งพระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองโดยตรง ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์จะสามารถเดินทางไปไหนต่อไหนได้โดยปราศจากการสงสัย ฉะนั้น บางครั้งรัฐจะเสาะหาพระสงฆ์ที่ได้เดินทางไปในที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะในดินแดนที่เป็นศัตรูมาสืบหาข้อมูลเกี่ยวกับเมืองนั้น ๆ อย่างไม่รู้ก็ พระมหากษัตริย์ไทยให้ความสำคัญแก่พระสงฆ์ในฐานะที่เป็นสถาบันแห่งความมีศีลสัตย์มาก ดังเช่น ใน พ.ศ. 2336 พม่าได้ขอเป็นไมตรีกับไทย แต่ไทยไม่เชื่อกล่าวว่า "ถ้าพระสงฆ์อันทรงศีลสังวรบริสุทธิจะไ้เป็นสักขีพยานจึงจะเป็นสัตย์มั่นคงไ้"⁴

จะพบว่า ผู้ปกครองได้ใช้พระพุทธรศาสนาในทางการเมือง ดังได้กล่าวมาแล้ว เพราะการนำศาสนาามังหนา จะทำให้ชาติไม่สงสัย เพราะแฝงอยู่ในรูปของการทำบุญ ดังจะเห็นชัดว่า การจัดให้มีขบวนพยุหยาตราในการ ถิ่น ทางบกและทางน้ำนั้นเป็นการเตรียมรบทางบก

¹ หองสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 (พ.ศ. 2365) เลขที่ 2, หมายกำหนดการพระราชพิธีฝังอาดรรพ์ ป่อมประตุ หลักเมืองสมุทรปราการ.

² หองสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 (พ.ศ. 2352) เลขที่ 1 - 2, หมายกำหนดการพระฤกษ์พระมหาปราบคาภิเษก และเฉลิมฉลองพระราชมนต์เฑียรโหมินต์พระสงฆ์ สวดและนั่งปรก รวม 43 รูป ในงานพระราชพิธีนี้.

³ หองสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 16 ตอน 2, ถึงพระยานครสวรรค์ กรมการเมืองนครสวรรค์ ให้สืบหาตัวสมเเกศ สามเณร นายควง ซึ่งมาจากเมะล่ำเล็งส่งไปกรุงเทพฯ เพื่อซักถามข่าวทางเมืองพม่า.

⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ์เลขา เล่ม 2, หน้า 560.

ทางนำมันเอง¹

เมื่อกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักร และอาณาจักร จะพบว่าทั้งสองสถาบันนี้ จะต้องเกื้อกูลกัน การที่รัฐให้ความเอาใจใส่ในสถาบันสงฆ์เท่ากับเป็นการเพิ่มความมั่นคงให้แก่ สถาบันกษัตริย์ เพราะถาหากรัฐเกิดแตกแยกกับสงฆ์ รัฐจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการถูกประณามว่า เป็นทรราชย์ พระสงฆ์เป็นศูนย์กลางของความเชื่อ ความศรัทธาที่จะหลบลูกหรือแตะต้องโดยยาก เห็นได้จากกรณีที่พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องออกจากราชสมบัติ และถูกปลงพระชนม์ในที่สุด สาเหตุ เนื่องมาจากการทำท้าวอำนาจของสถาบันสงฆ์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ปรากฏความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่าง พระสงฆ์กับพระมหากษัตริย์ ดูเหมือนว่าสถาบันทั้งสองต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน วัดต้องพึ่งพา อาศัยรัฐในการแต่งตั้งคณะสงฆ์ และการสนับสนุนทางการเงิน ครอว์ฟอร์ดบันทึกว่าเพราะวัด "ไม่มีการสืบทอดกันทางมรดกหรือครอบครองทรัพย์สินสมบัติใด หน้าที่ของวัดจึง เป็นการสนับสนุนอำนาจ การปกครองของรัฐบาล ข้าพเจ้าไม่แปลกใจเลยที่จะกล่าวว่า การทั้งนี้ยอมเป็นการสนับสนุน ในระบบการปกครองนี้คงอยู่ต่อไปในรูปสมบูรณาญาสิทธิราช ซึ่งแผ่กระจายครอบคลุมทั่ว กรุงสยาม"²

แม่พระมหากษัตริย์จะมีอำนาจเหนือสถาบันสงฆ์จริง แต่พระมหากษัตริย์จะต้องให้ความ เคารพยกย่องสถาบันสงฆ์ แม่เมื่อใกล้จะสิ้นพระชนม์ พระมหากษัตริย์จะต้อง เขียนคำขอขมาลาโทษ

¹ คุรายละเอียดยใน ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระราช วิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 67 - 79. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงศรีนราศย์ (นิว จันทิมาคม , 28 พฤศจิกายน 2508).

² เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 126.

พระสงฆ์ใหญ่ควย¹

วัดกับการปกครอง

วัดมีความสำคัญต่อความมั่นคงของสถาบันกษัตริย์ เพราะเหตุที่ว่า วัดเป็นแหล่งของกำลังคน คือ ขาพระ เลกวัด โยมสงฆ์ จึงอาจเป็นผลให้พระมหากษัตริย์เกิดความหวาดระแวงได้ดังในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เกิดกบฏผู้มีบุญที่คิดจะแย่งราชสมบัติ² คือ ไอค้า ไอรอก ไอมี ไอเกิด ไอภัก แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์สามารถจะทำกาวิใหญ่ในทางการเมืองได้เพราะสามารถจะเกลี้ยกล่อมผู้คนให้เขารวมควยไคมาก การเกิดกบฏพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ เป็นเพราะไม่มีระบบควบคุมพระสงฆ์ที่เคร่งครัด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงแก้ไขโดยการตั้งพระอริการพระอันคับ พระราชาคณะ ในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพื่อควบคุมกำลังคนในวัดไม่ให้ก่อเหตุร้ายไคอีก

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไคมีผู้นิยมบวชเป็นพระธรรมยุติกันมากขึ้น และมีผู้นิยมตั้งพระธรรมเทศนาของพระวชิรญาณ เป็นผลให้มีเสียงเลาสื่อกันว่า มีผู้ประสงค์จะยกย่องพระวชิรญาณในทางการเมือง หรืออาจมองไปไคว่าเป็นการของสมุณคน ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ต้องนิมนต์พระวชิรญาณมาเป็นเจ้าอาวาสอยู่วัดบวรนิเวศ

นอกจากนี้ วัดมีบทบาทในทางการเมืองโดยการเป็นสถานที่ตั้งคับบัญชากองทัพ ดังเช่นกรณีของวัดไทรทอง หรือวัดเบญจมบพิตร ซึ่งไคเป็นสถานที่ตั้งคับการกองทัพใน พ.ศ. 2370 เมื่อเจ้าอนุเวียงจันทร์ เป็นกบฏยกทัพตีเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา และมีข่าวว่ากำลังจะเตรียมทัพยกเข้ามาตีกรุงเทพฯ จึงไปรคให้เตรียมการป้องกันพระนครอย่างเข้มแข็งเพื่อป้องกันกรุงเทพฯ³

¹ หองสมุศวาสิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 34/2 ตอน 3, บัญชีทรงมาโทมแก่พระสงฆราชาคณะ. และ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 52, จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 17 - 19.

² "กฎพระสงฆ์ ขอ 3", กฎหมายตรา 3 ควง เลม 4, หน้า 176 - 179.

³ นอ.คำเนียร เลชะกุล, "วัดเบญจมบพิตรกุสิศวนาราม," สภวิสาร, 6(กรกฎาคม 2496): 52.

เช่นเดียวกับที่ไช้วัดเป็นสถานที่เกิดศกกำลังคน¹ อาจเห็นเค้าได้จากกรณีที่กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ รัชคม
 ขำในกรมเข้ามาที่ไฉ้วัง แต่ไม่พอใจคนอยู่ จึงต้องไปอาศัยพักอยู่ตามศาลาในวัดพระเชตุพน ใน
 ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3² เนื่องจากกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เกรงจะมีภัยหลังจากสิ้นรัชกาลที่ 3
 เพราะได้แสดงท่าทีจะเป็นพระมหาอุปราชมาตั้งแต่วางกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์
 สวรรคต

บทบาทของวัดในด้านการปกครองเห็นได้ชัดจากการที่วัดเป็นศูนย์กลางของสังคม
 ประชาชนทุกระดับชั้นจะมารวมกันที่วัด รัฐสามารถเข้าถึงประชาชนได้โดยไช้วัดไช้พระเป็น
 สื่อกลางในการติดต่อ การที่กลุ่มผู้ปกครองได้สร้างวัดขึ้นจึงอาจมองไปไควว่า วัดมีผลต่อสถาบัน
 การปกครองโดยอ้อม ในอันที่จะเป็นกระบอกเสียงให้แก่รัฐ อีกทั้งควบคุมแนวความคิดของราษฎร
 ให้มีความจงรักภักดีในผู้ปกครอง

✓ ผลของพระพุทธศาสนาที่สำคัญต่อการปกครอง คือ พระพุทธศาสนาช่วยให้เกิดความ
 รู้สึกของความเป็นพวกเดียวกัน การที่ชาวไทยและชาวต่างชาติที่เขามานับถือพระพุทธศาสนา
 ทำให้ไม่เกิดปัญหาความยุ่งยากที่ร้ายแรงในเรื่องศาสนา เพราะในสังคมใดก็ตามที่เกิดความขัดแย้ง
 แย่งชิงความเป็นใหญ่ของศาสนาต่าง ๆ จะมีผลให้เกิดความแตกแยกภายในประเทศ ภายในชุมชน
 อันจะก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองได้ จากบันทึกของครอว์ฟอร์ดอีกเช่นกัน ทำให้ทราบว่า
 พวกชาวจีนที่เข้ามาเมืองไทย ไฉว่าจะนับถือศาสนาใดมาก่อนก็ตาม จะสาบานตนเป็นพุทธมามกะ
 แต่งงานกับคนไทย ทำบุญให้ทานแก่พระภิกษุสงฆ์ ไปวัดเป็นประจำ และเลิกวิธีปฏิบัติของตนแต่เดิม

¹ สัมภาษณ์ เรือง อรรถวิบูลย์, กองศาสนศึกษา กรมการศาสนา, 19 กรกฎาคม 2521.
 ใขอคิดไควว่า ในยามศึกวัดเป็นสถานที่ระดมพล ซึ่งอาศัยอยู่ในตำบล และหมู่บ้านนั้น ๆ เพื่อสะดวก
 แก่การต่อสู้กับข้าศึกไควรวดเร็ว.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ, ประวัติสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
ศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน, หน้า 13 - 14.

"กราบไหว้พระภิกษุสงฆ์เมื่อเค็นยัน และเอาเงินไปมอบให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ และรัฐบาลเพื่อนำไปทำบุญ สร้างวัด และถวายแก่พระภิกษุสงฆ์"¹

อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานจิตใจของชาวไทย หลักธรรมในพระพุทธศาสนาจักรระบบสังคมใหม่มีลักษณะเด่นในการยอมรับอำนาจและมีความอ่อนน้อมของผู้น้อย² ดังจะพบว่า สังคมไทยไม่มีลักษณะแบ่งแยกทางวรรณะโดยชัดแจ้งก็จริง แต่มีการแบ่งแยกกันในค่านิยม ชั่วดี คุณงามความดี และวินัยดี พระพุทธศาสนาโควางหลักความพอใจในแบบบุคคลระดับต่าง ๆ ในสังคม ทั้งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางข้าราชการ และสามัญชน ทำให้สังคมไทยไม่ค่อยมีปฏิกริยาโต้ตอบระหว่างชนชั้น ต่างยอมรับสภาพของตนเองโดยปราศจากการเรียกร้อง พระพุทธศาสนาจึงเป็นประโยชน์ในค่านิยมที่ทำให้สังคมอ่อนน้อม แต่มีผลเสีย คือ สังคมมีการเปลี่ยนแปลงหรือมีพัฒนาการน้อยมาก อาจพิจารณาได้ว่า เป็นเพราะพระพุทธศาสนามีค่านิยมที่มุ่งในค่านิยมแก้ไขตัวบุคคลมากกว่าจะเพ่งเล็งถึงระบบ เพราะถือว่าหากแต่ละคนเป็นคนดีแล้ว ระบบไหนก็ได้ที่จะใช้ปกครองประเทศ ปกครองสังคม

โดยสรุป พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อสังคมในฐานะที่วัด เป็นแหล่งการศึกษาของพระภิกษุสามเณร คิษย์วัด และประชาชนทั่วไป วัดเป็นสถานสงเคราะห์ทั้งทางร่างกายและจิตใจ เป็นแหล่งพึ่งพิงอาศัยของบุคคลทุกประเภท อาจกล่าวได้ว่า สถาบันพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับประชาชนตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ส่วนการที่พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจ เป็นเพราะหลักธรรมในพระพุทธศาสนาบางประการมีผลต่อพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม เมื่อ

¹ เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 126.

² แอรนสท เอ เบอช, "อำนาจความเป็นใหญ่กับทัศนคติและท่าทีต่อการทำงานของคนในประทศ," เยอรมันมองไทย, รวบรวมโดย เคลาส เวงค์ และ เคลาส โรสเซนแบร์ก (พระนคร: สำนักพิมพ์เคล็คไทย, 2520), หน้า 181 - 185. และ สุวิน สุขสมกิจ, พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม, (กรุงเทพมหานคร: บพิธการพิมพ์, 2519), หน้า 35.

พิจารณาถึงสถาบันพุทธศาสนา จะพบว่ามีความมั่นคงทางเศรษฐกิจพอสมควร จากกรณีที่ดินและ
แรงงาน ซึ่งสามารถจะหาประโยชน์มาบำรุงวัดและพระโค สำหรับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อ
การปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ มีสาเหตุเนื่องมาจากผู้นำประเทศได้ให้ความสำคัญแก่พระพุทธ
ศาสนามากขึ้นประการหนึ่ง และเกิดจากการที่วัดเป็นสถาบันแห่งความรู้อีกประการหนึ่ง อย่างไรก็ตาม
ก็คือ แม่ว่าตามหลักการแล้ว ศาสนจักรจะไม่ยุ่งเกี่ยวกับอาณาจักร แต่ในความเป็นจริงสถาบันทั้งสอง
ต่างก็เกี่ยวพันกัน.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทสรุป

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์มีสาเหตุเนื่องมาจากสภาพการฟื้นฟูฐานทางสังคม ประกอบกับอิทธิพลของความเชื่อบางประการที่เป็นรากฐานจิตใจของชาวไทย ซึ่งเป็นแรงผลักดันที่ทำให้มีการจัดระบบระเบียบของสถาบันพระพุทธศาสนาขึ้น

การสูญเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 และการไถ่ย้ายเมืองหลวงมาตั้งที่ธนบุรี และกรุงเทพฯ ก่อให้เกิดการฟื้นฟูสถาบันพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อย่างรีบเร่ง เพราะพระพุทธศาสนาเป็นสถาบันประจำชาติ ฉะนั้น กลุ่มชนชั้นผู้ปกครองประเทศจึงมีบทบาทในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 - 2 เป็นระยะที่เศรษฐกิจของประเทศไม่มีความมั่นคงมากนัก แต่ก็ไม่เป็นอุปสรรคสำหรับการจัดการปรับปรุงในสถาบันพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด ทั้งนี้เป็นเพราะอิทธิพลความเชื่อของชาวไทยในเรื่องกรรมและผลของกรรม ส่งผลให้ชาวไทยมุ่งทำบุญให้ทานไว้ในศาสนาเท่าที่จะทำได้เพื่อส่งผลไปถึงชาติหน้า ที่คิดว่า ประกอบกับความเชื่อที่ว่าพระพุทธศาสนาจะมีอายุยืนนานเพียง 5,000 ปีแล้วจะหมดสิ้นไปโดยมีนิมิตหมายให้รู้ด้วยการสูญสิ้นไปของสิ่งสำคัญในพระพุทธศาสนา 5 ประการที่เรียกว่า บัญญัติอันตราย และความเชื่อที่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาหมดสิ้นลงแล้ว จะมีศาสนาของพระศรีอารยเจ้ามาแทนที่ ทำให้ชาวไทยเชื่อว่าคนชั่วที่จะทำบุญในพระพุทธศาสนา เพราะเชื่อว่าจะนำไปเกิดทันยุคของพระศรีอารยเจ้า ซึ่งเชื่อว่าเป็นยุคสมัยที่นำอยู่ที่สุด

ส่วนการที่พระมหากษัตริย์มีบทบาทมากในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา เป็นเพราะเหตุผลทางการเมืองการปกครอง ในการที่สถาบันการปกครองต้องอ้างพระพุทธศาสนาเพื่อการยอมรับของประชชนประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อผู้ปกครองประเทศในฐานะที่จะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยธรรม แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะยกย่องผู้นำประเทศ แต่มีเงื่อนไขว่าผู้นำจะต้องปฏิบัติตามธรรม ดังจะพบว่าพระมหากษัตริย์ไทยต้องยึดหลักทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ 4 จักรวรรดิวัตร 12 ทศกัศพลกกรมบด และหลักธรรมอื่น ๆ ถ้าหากพระมหากษัตริย์ประพฤติก้าวร้าวไร้ธรรม จะถูกกล่าวหาว่าเป็นทรราชย์ทันที นอกจากนี้การที่พระมหากษัตริย์แสดง

ความเคร่งครัดในการปฏิบัติธรรม เพราะมีผลต่อความเชื่อที่ว่า พระมหากษัตริย์ที่ทรงไว้ซึ่งธรรมจะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ขึ้นในประเทศและราษฎรจะอยู่เย็นเป็นสุข

ลักษณะการฟื้นฟูพระพุทธศาสนากล่าวไ้ว่ามุ่งในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดซึ่งเป็นการจัดท่างานด้านวัตถุ และการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นการจัดการทางค่านิยมบุคคล

ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดได้ทำกันเป็นอันมาก เหตุที่เป็นเช่นนั้นนอกจากจะเป็นผลจากความศรัทธาในผลของบุญแล้ว ยังมีสาเหตุทั้งทางค่านิยมและการเมืองอีกหลายประการ จะพบว่าเมื่อเสียดังศรีอยุธยา พม่า ชาวจีน และชาวไทยบางกลุ่มได้ทำลายปูชนียสถานต่าง ๆ ลงเพื่อหาทรัพย์สินมีค่าที่บรรจอยู่ เป็นผลให้เกิดความย่อยยับทางวัตถุในพระศาสนา สันนิษฐานว่าความย่อยยับเช่นนี้ก่อให้เกิดความพยายามในการก่อสร้างทางวัตถุขึ้นใหม่ให้เท่าเทียมกับกรุงเก่าโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ และธนบุรี ซึ่งเป็นจิตวิทยาทางการเมืองในการเป็นสัญญาณว่า ประเทศได้กลับตั้งตัวขึ้นใหม่อีกด้วย ประกอบกับวัดมีความสำคัญในสังคม เนื่องจากวัดเป็นสถานศึกษา เป็นสถานสงเคราะห์ และเป็นศูนย์กลางของสังคม ทำให้เกิดความจำเป็นในการมีวัด อยางไรก็ตามวัดที่เกิดขึ้นด้วยเหตุผลอื่น ๆ อีกคือ ได้มีการสร้างวัดเป็นวัดประจำตระกูล เป็นอนุสรณ์ เป็นสถานที่ประกาศชัยชนะหรือเกษม และเพื่อการยอมรับของสังคม ซึ่งเป็นเหตุผลทางการเมือง มีผลต่อการทำให้มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดอย่างใหญ่โต และจะต้องใช้จ่ายในการนี้เป็นจำนวนมาก วัสดุที่ใช้ในการสร้างซ่อมวัดมักจะถูกเกณฑ์มาจากหัวเมืองเป็นส่วนใหญ่ และเมื่อสร้างวัดเสร็จแล้วมักมีการอุทิศที่ดินและแรงงาน ข้าคน ซึ่งเรียกกันว่าข้าพระแลกวัดให้แก่วัดนั้น ๆ เพื่อเป็นประโยชน์ในการบำรุงพระสงฆ์และวัดที่สร้างใหม่ด้วย

สำหรับพระสงฆ์ได้รับการทำนุบำรุงจากรัฐบาลหลายประการ ทั้งนี้มีสาเหตุเนื่องมาจากพระสงฆ์ประพฤติดีพระธรรมวินัยอย่างร้ายแรงเป็นผลจากการที่สถาบันสงฆ์เสื่อมลงหลังสงคราม รัฐจึงยื่นมือเข้ามาจัดการเกี่ยวกับพระสงฆ์ซึ่งจะเห็นได้จากการจัดการสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331 ซึ่งเป็นการฟื้นฟูทางค่านิยมพระธรรมวินัยและได้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นเป็นตำราที่ใช้เรียน ซึ่งเป็นบันทัดฐานในการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ นอกจากนี้รัฐบาลได้สนับสนุนให้มีการบวชพระภิกษุสามเณร ส่งเสริมการศึกษาทางค่านิยมพระปริยัติธรรมซึ่งถือว่าเป็นรากฐานของพระพุทธศาสนา จัดการกับระบบการปกครองคณะสงฆ์ที่ไม่เป็นระเบียบ และพระราชาทาน

สมณศักดิ์แก่พระภิกษุสงฆ์ที่สมควรจะได้รับ พร้อมทั้งได้จัดการบำรุงพระสงฆ์ในค้ำที่อยู่อาศัย ยานพาหนะ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ การรักษาพยาบาล และนิตยภัต จึงปรากฏว่ามีผู้เข้ามาบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมากทั้งสาเหตุจากความปรารถนาที่จะแสวงหาความรู้ และสาเหตุอื่น ๆ เช่น เพื่อหลบหนีการเกณฑ์แรงงาน ผู้ที่เป็นหนี้ ผู้รายหนี้คุก ทาสที่หลบหนีเจ้าของและคนจรจัด พระสงฆ์บางรูปเข้ามาบวชเพื่อแสวงหาลาภสักการะ ภัยเหตุนี้จึงมีพระสงฆ์ที่มีความประพฤติดีและไม่ดีปะปนกันอยู่ จึงปรากฏพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงในค้ำต่าง ๆ เป็นอันมาก ท่านองเดียวกับที่มีพระสงฆ์ประพฤติดีพระวินัยอย่างร้ายแรงถึงขั้นปาราชิกหลายรูป แม้แต่พระราชกณะชั้นผู้ใหญ่ เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงผนวชเป็นพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้จัดตั้งกลุ่มพระสงฆ์ที่มีการปฏิบัติธรรมตามพระไตรปิฎกชั้นใหม่ ซึ่งต่อมาได้รับการขนานนามว่า ธรรมยุติกนิกาย

พระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งในค้ำสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง ค้ำสังคมจะพบว่า วัดมีความสัมพันธ์กับชุมชนในการเป็นสถานที่ให้ความรู้ แก่บุคคลทุกระดับชั้นและทุกวัย ทั้งพระภิกษุสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด ประชาชนทั่วไป การศึกษาที่ให้แก่พระสงฆ์สามเณร คือ การศึกษาค้นปริยัติธรรมและวิชาชีพ สำหรับศิษย์วัดมุ่งให้อ่านออกเขียนได้ และอบรมเพื่อเตรียมตัวบวชเป็นพระภิกษุ ส่วนประชาชนทั่วไปให้ความรู้ด้วยการเทศนาสั่งสอนเป็นส่วนใหญ่ การศึกษาค้นอื่น ๆ เช่น การปฏิบัติธรรมในสมัยนี้ มุ่งในค้ำนการปฏิบัติทางสมถกรรมฐานมากเพราะถือว่าผลของการปฏิบัตินอกจากจะก่อให้เกิดความสงบทางจิตใจแล้ว อาจได้รับผลทางค้ำนอิทธิฤทธิ์ด้วยซึ่งเป็นเครื่องล่อใจของชาวไทย นอกจากนี้วัดยังมีบทบาทในการเป็นสถานสงเคราะห์ชุมชนในการเป็นที่พึ่งพิงทางจิตใจและการรักษาโรคทางกาย ในค้ำนจิตใจพระสงฆ์มีหน้าที่ในการให้คำแนะนำประชาชน ในค้ำนร่างกายพระสงฆ์บางรูปได้ทำหน้าที่เป็นหมอพระ หมอนวด เกสักรในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของประชาชน และวัดเป็นสถานที่พักพิงอาศัยของบุคคลประเภทต่าง ๆ ในสังคม ตลอดจนเป็นที่พักแรม หลบภัย แม้เมื่อผู้ใดใกล้จะตายพระสงฆ์จะเป็นผู้ "ชี้ทาง" ให้ เมื่อสิ้นชีวิตพระสงฆ์และวัดยังมีบทบาทมาก นอกจากนี้วัดเป็นศูนย์กลางของสังคม เป็นแหล่งสมาคม เป็นสถานที่รื่นเริงและรื่นรมย์ ทั้งเป็นสถานที่ออกำเนกศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ด้วย

ด้านเศรษฐกิจ จะพบว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนาบางประการมีผลต่อพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เป็นเพราะการนับถือพระพุทธศาสนาของชาวไทยอย่างเคร่งครัด อย่างไรก็ดี เมื่อศึกษาถึงสถาบันพระพุทธศาสนาในทางเศรษฐกิจแล้วจะพบว่า วัดได้รับการอุปถัมภ์จากกลุ่มชนต่าง ๆ โดยได้มีการอุทิศที่ดินและข้าคนถวายวัด ซึ่งทำให้เกิดผลประโยชน์แก่พระและวัดสำหรับข้าคนจะเป็นแรงงานของวัด แต่ถาบุคคลเหล่านี้ไม่ต้องการทำงานอาจเสียเงินแทนได้ นอกจากนี้วัดยังมีเลกส่วยที่จัดหาสิ่งของส่งให้แก่วัดด้วย อาจพิจารณาได้ว่าสถาบันพระพุทธศาสนาในสมัยนี้มีความมั่นคงในด้านการเศรษฐกิจ ทำให้สามารถจะอยู่ได้โดยไม่ลำบาก เป็นโอกาสที่ทำให้สามารถทำหน้าที่ทางสังคมได้

ด้านการปกครอง พระพุทธศาสนามีผลต่อการปกครองประเทศมากขึ้น ทั้งนี้พิจารณาจากการที่พระมหากษัตริย์ได้ให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนามากกว่าในสมัยอยุธยา ประกอบกับการที่วัดเป็นแหล่งของความรู้ ทำให้วัดเป็นสถาบันที่ถ่ายทอดทัศนคติและความรู้สึกนึกคิดแก่ผู้ที่เข้ามาศึกษา ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นผู้ปกครองประเทศ นอกจากนี้ตามหลักการพระพุทธศาสนาจะไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการทางฝ่ายอาณาจักร แต่ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการทางการ เมืองการปกครองบางประการด้วย เช่น การฝึกสอนวิชาการต่อสู้ การปลูกเสกเครื่องรางของขลัง และพระสงฆ์ได้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของผู้ปกครอง เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม เพื่อระงับภัยจากธรรมชาติ และประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในราชสำนัก จะพบว่าฝ่ายผู้ปกครองมีความสัมพันธ์อันดีต่อสถาบันสงฆ์ เพราะบางครั้งผู้ปกครองต้องอาศัยพระสงฆ์เพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วย

ในทัศนะของผู้วิจัยพบว่า การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีรัฐเป็นผู้นำถึงแม้ว่าประชาชนจะมีพื้นฐานค่านิยมในการสร้างบุญกุศลในพระพุทธศาสนาอยู่แล้วก็ตาม แต่การที่รัฐเป็นแกนนำในการกระทำดังกล่าว ทำให้พระพุทธศาสนาได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลัน จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาเพียง 70 ปีหลังจากการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศาสนาได้รับการฟื้นฟูโดยการสร้างวัดวาอาราม ฟื้นฟูวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ และการสร้างคำรับคำไว้ในพระศาสนา เช่น พระไตรปิฎก ซึ่งถ้าหากผู้ปกครองประเทศไม่มีส่วนในการจัดการดังกล่าวแล้ว พระพุทธศาสนาอาจไม่ได้มีแบบแผนดังเช่นทุกวันนี้

อย่างไรก็ตามการที่สถาบันการปกครองได้เข้ามามีอิทธิพลต่อสถาบันสงฆ์ในรูปแบบต่าง ๆ มีผลเสีย คือ ลักษณะโครงสร้างของสถาบันพุทธศาสนา โดยเฉพาะการปกครองคณะสงฆ์ได้รับการลอกเลียนแบบลักษณะของสถาบันการปกครองฝ่ายอาณาจักร ซึ่งเน้นถึงระดับชั้นของยศศักดิ์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวได้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันนี้

อาจกล่าวได้ว่าการแต่งตั้งให้ภิกษุสงฆ์มียศศักดิ์ (สมณศักดิ์) เช่น จุนนังในฝ่ายฆราวาสที่เป็นประเพณีสืบทอดมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แม้จะมีส่วนที่ทางด้านการปกครองบังคับบัญชาตามลำดับชั้น แต่ก็มีส่วนเสียในแง่ที่ทำให้พระภิกษุที่ยังเป็นปุถุชนยึดติดในลาภ ยศ หรือสมณศักดิ์ที่ได้รับ เป็นการถอยห่างจากจุดมุ่งหมายอันแท้จริงของการบวชในพระพุทธศาสนา การมีสมณศักดิ์ในวงการคณะสงฆ์จะมีผลดีและผลเสียอย่างไรและเพียงไร เป็นเรื่องที่น่าจะมีการวิเคราะห์และวิจัยให้ละเอียดชัดเจนต่อไป.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย